45 kop.

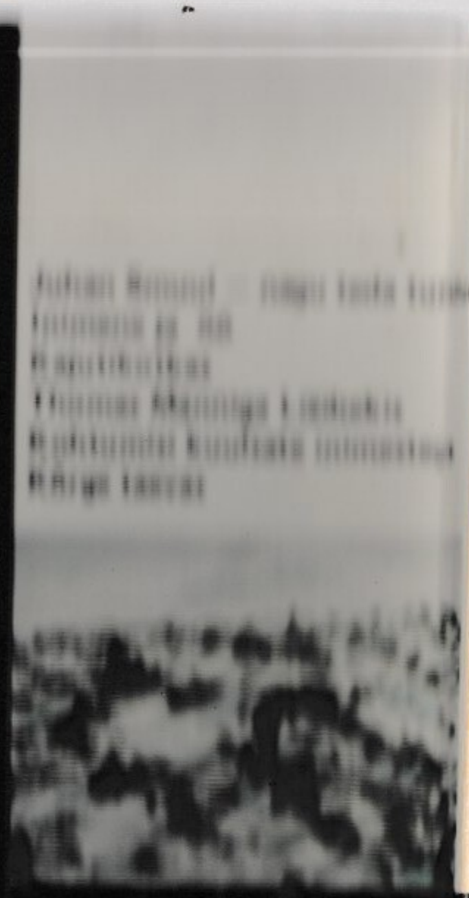

natuke õnnetud, et jõuavad läbi [illegible] Napoleoni nimesid pruukimata. [illegible] aasta ajalugu hoopis igav: nad pole [illegible]

Indo-Hiina veriste ajalugu [illegible]

Muinasjutuline luudus, [illegible] mi kuulutatud kõikide inimeste [illegible] — ning läbi kogu ajalo[illegible] tevõtmises.

Templite kuld ja sõjatulede läik. [illegible] jannade jäljendamatu graatsiaga ja [illegible] paakunud muld ja vesituivas [illegible]

Ülo Tuulik
Kõrge taevas

Ülo Tuulik

Kõrge taevas

TALLINN · «EESTI RAAMAT» · 1985

E
T93Ü

Kujundanud Tõnu Aru
Autori fotod

T 4702700200—195 / 901(15)—85 TL—1—42—85

© Kirjastus «Eesti Raamat», 1985

JUHAN SMUUL — NAGU TEDA TUNDSIN

Iga uue juubeliga pannakse meist lahkunutele selga uus ülikond, aina kallim, esinduslikum ja triigitum — tõepoolest selgitab ju aeg inimese väärtuse! —, passitatakse ordenid ja aumärgid uuesti nööpauku ja loetakse ette positiivseim osa inimese ankeedist, nagu hakkaks ta ametikõrgendust saama või välismaale sõitma. Selles puhtast südamest tulevas taotluses on ometigi midagi loomuvastast Juhan Smuuli puhul, kes tõepoolest oskas ja kellele meeldiski riietuda erilise elegantsiga, kanda individuaalateljeedes õmmeldud hästiistuvaid ülikondi, aga kes ometigi eelistas kõige esimesel võimalusel valge särgi ja lipsu kappi panna, selga tõmmata sooja kampsuni ja üle võtta paadipiidale või roostes reelingule toetumist kannatava kummist vihma- või tormiriide. Sellist rõivast kandis Juhan ka rõskel ja tuulisel septembrikuu päeval 1969, kui Muhu surnuaeda maeti tema ema Ruudu.

Ajaloole on omane legendide püsivus ja tõe muutumine.

«Olen pärit vanast vabatalupoegade perekonnast,» kirjutab Smuul iseseisva ja väärika inimese ei sugugi varjatud uhkusega reisiraamatu «Jaapani meri, detsember» esimeses peatükis, kui «Vojeikovi» vahimadrus teda kõige tavalisemaks tšuhnaaks pidades lubab hommikuni laevatrapile külmetama jätta:

«Las seisab, kurat!»

Pärgamentüriku, mille järgi Smuul on tõepoolest sajandeid vabaduse maitset tundnute järeltulija, kinnitas 2. märtsil 1532. aastal Volmaris ordumeister Wolter v. Plettenberg.

Mingi muu meie päevadeni säilinud dokument ei nimeta ega täpsusta vabaduskirja andmise motiive. On vaid püsinud legend, mis räägib uppumisohtu sattunud ordumeistri päästmisest Väikese väina nõrgal jääl. 1961. aastal

esines Juhan Smuul Belgias rahvusvahelisel kirjanike sümpoosionil lühikese sõnavõtuga müütidest ja legendidest, kus ta rääkis pikemalt «Thijl Ulenspiegelist» ning oma sõbrast, Belgia polaaruurijad päästnud Nõukogude lendurist Viktor Perovist.

Võime julgesti öelda, et sel ajal liikusid legendid, anekdoodid ja «vabad ümberjutustused» täiel tiivul juba Smuuli endagi ümber.

«Vabad ümberjutustused» tuginesid Smuuli teravale keelele ja tabavale ütlemisele. Selle alaliigi alla võime näiteks tuua laialt levinud ja tõe pähe räägitava loo, kuidas Juhan pealinna raamatukauplusest tõsise näoga läks küsima selle aja kultuurielusfääris oma ebakompetentsuse ja pühendamatusega silmapaistnud ametimehe elulugu, mis olevat ilmunud suures tiraažis pealkirjaga «Peata ratsanik».

Anekdootidele andis kõige sagedamini alust Smuuli vene keel.

Juhan Smuuli o m a keele, eesti keele mälu, tunnet ja oskust, eriti veel kirjaniku koolitee lühidust arvestades, nimetaksin ma fantastiliseks. Vaadake kas või Smuuli lauset: kord on see pateetiline ja kõrge, teisal muljub peale kui sõdurisaabas ning möirgab kui mereorel, aga võib nurruda kui kassipoegki või juulikuu soe laine. Napp lause Smuuli käes plaksatab kui piits; 1950-ndate aastate mõnegi kirjandusliku tühitargutuse lõpetanud Smuuli voltäärlik salvavus aga upitas löödutki nagu lohutusena pisut kõrgemale . . .

Väga kõrgelt hinnates Andrus Saareste elutööd — eesti keele mõistelist sõnaraamatut —, tunnistas Juhan siiski mitmel korral, et ainuüksi rahvalikke kõvu ütlemisi kirjutaks ta oma käega umbes veerandi juurde.

Juhan Jurjevitši vene keele kohta ütleb insenerkonstruktor Grigori Burhanov «Jäises raamatus» kirjanikule endale nii:

«Keelt te oskate. On ainult mõningaid iluvigu ja tugev aktsent. Kõva «l» ei tule välja, susisevad häälikud ka mitte. Grammatika lonkab, kuid üksnes kohati. Muidugi, sõnavara võiks suurem olla.»

Loomulikult oli G. Burhanov väga delikaatne inimene.

Üle Liidu levivad kirjanike ringkondades tänaseni kustumatu eduga ja igihaljastena ennekõike anekdoodid Juhan Smuuli ja Žanis Grīva visiidist Anna Sakse juurde

ning Smuuli ja Aleksandr Prokofjevi kahekõnest Leningradis peolaua ääres, kus suur slaavi keel Smuuli käsitsuses aina uusi ja üllatavaid nüansse sünnitas . . .

(Smuul rääkis sageli, et kirjanduse ajalugu tuleks üles kirjutada anekdootidena, siis oleks selles kõige rohkem tõde.)

Legendid aga lehvisid tema kui isiksuse ümber. Päeval, kui Smuuli enam ei olnud — 14. aprillil 1971 — ning Pärnu maantee hallide müüridega haiglas jäi veel üks lühike päevaring Tuglase kustumiseni, läksime koos Väino Ilusaga mööda kitsast ja kodust Pikka tänavat ja napi ütlemisega Ilus, kirjanikutöö raskuses ning tähenduses mõndagi kogenud mees, jäi korraks seismagi, et väljaöeldav lause tõepoolest paika jääks:

«Pärastsõja kirjanikest oli Smuul kõige andekam. Hirmus andekas!»

Legendilähedase maine Juhan Smuuli ümber sünnitasid ennekõike ta tõepoolest särav kunstnikuandekus ning kirjanikukuulsus, kuid sugugi mitte vähem tema puhtinimlikud iseloomujooned: vahenditus ja vastutulelikkus, heasoovlikkus ja heldus, ja meie laiuskraadi inimestele mitte liiga sageli omane a v a t u s.

Kunagi kirjutas Thomas Mann:

«Kes on kirjanik? See inimene, kelle elu on sümbol. Ma usun pühalt sellesse, et mul piisab rääkida iseendast, et hakkaks kõnelema kogu epohh, saaks hääle inimkond, ja ilma selle veendumuseta ütleksin ma lahti mis tahes loometööst.»

Inimesed, kes Smuuli raamatuid lugesid, teadsid ju temast praktiliselt kõike. Sisuliselt on kogu Juhan Smuuli looming tema ikka ja aina täiendatud autobiograafia.

Juhan Liiv sündis vaesena ja surigi vaese ning meeltesegasena. Tema puhtad laulud elavad temast eraldi, temast kõrgemal.

Smuul, andes (ise seda küll vahest päriselt tahtmata) järele ajastu sotsiaal-poliitilistele tendentsidele ja siis kombeks olnud ülearu ägedale möödunu eitamisele, olles uuest ja sündivast ausalt, aga pimeõhinal kaasa kistud, saamata aega analüüsiks, maalis oma varasemas luules ja poeemides Muhumaa mineviku, saarte looduse ja oma lapseea unistused kõik üsna ühel toonil karmide, vaeste ja tiivututena.

(1955. aastal on tal juba piisavalt kainet meelt ja sel-

get pilku, et sisukas artiklis «Kongressijärgseid mõtteid» tunnistada:

«Väga sageli kujutatakse tööd kodanlikus ühiskonnas äärmiselt raskena, rõõmutuna, kujutatakse kui orjatööd. Ma teen seda ise oma poeemides, see murrab läbi mõnedes Vaarandi, Beekmani, Kotta ja teiste luuletustes, Männiku ja Sirge jutustustes. [— — —] Mulle tundub, et selle töö hindamisel on meil liiga vähe ausust ja liiga vähe armastust... [— — —] Teiseks — lapsepõlve kujutamine kodanlikus või tsaristlikus ühiskonnas. Kas meil üldse oli mingit lapsepõlve, mingeid rõõme, mingeid eredaid muljeid? Ma vastan jaatavalt, olles veendunud selles, et inimene, kelle lapsepõlves polnud midagi ilusat, kasvab vaimseks ebardiks.»)

Nüüdses, selgemas ja rahulikumas ajalooperspektiivis tagasi vaadates saame objektiivselt öelda, et Tooma talus võidi elada küll kitsalt, aga mitte sugugi vaeselt. Siin oli suur pere, aga siin polnud tööpõlgureid ning söömata ei jäänud keegi. Selle talu mentaliteedist ja inimvõrdsuse austamisest aga rääkigu see, et Juhani isa Tooma Jüri ei lubanud iialgi isegi juhuslikku ja purupaljast vallasanti, kellele mõnel pool paluke lihtsalt üle ukse visati, panna istuma eraldi toolile või hämaramasse nurka, vaid andis talle koha sellesama pika laua ääres, kus sõi ta oma pere.

Siin polnud aga tõepoolest mingi radikaalse progressi ega muutumise märke. Inimene pidi siin jääma selleks, kelleks ta sündinud oli. Juhanist pidi saama töörügaja sellesama Tooma talu kivistel maadel. Mees kasvas ometi suuremaks ja kõrgemaks, kui saatusemärgid seda lubasid.

Karjapoisist saab kuningas ning kerjus leiab kuldraha ikkagi vaid muinasjutus, legendis.

Vaese lapsepõlve foon, kitsastest oludest väljapürginu, haigustele ja sõjahädadele pealejäänu maine saatis lugupidamist sünnitava ja hella motiivina kogu Smuuli isiklikku ja kirjanikuelu.

(Paljudele inimestele, kes on lugenud Maksim Gorki kurbliigutavat «Lapsepõlve», jääb suur kirjanik paljasjalgseks elu lõpuni. Ta lihtsalt pidi selliseks jääma, kogu oma pärastisele jõukusele vaatamata, sest muidu kadunuks legendi sünnialus.)

Järgnevad, kõige sisukamad ja kõrgloominguliselt intensiivsemad aastad Smuuli elus lisasid meie teadmistele väikese roostes kalatraaleri möirgaval Atlandil, kauge,

külma ja raskesti ligipääsetava lõuna jäämandri, tujuka, fataalseid mõtteid sünnitava Jaapani mere ning lumekalgid Teravmäed — see kokku annabki Smuuli loomingu tänaseks peaaegu kanoniseerunud üldfooni, mehise, puhta ja range, üleva ja suursugusegi, ning kosutavalt erineva luksusaurikutega ümber Euroopa või mugavate reaktiivlaineritega üle ookeanide kihutavate kolleegide-kirjanike etteprogrammeeritud maailmapildist.

Selliselt (ja selgemini öeldes) ei maksnud Smuul oma maailmanägemist kinni rahaga, vaid raskustega: tuberkuloosi põdenu tundliku tervisega, hellade närvide pinguldumisega, kõigi kodust kaugel olijate tagasiigatsusega. Kes mäletavad Smuuli, teavad, et ta oli noorelt hall.

(Olen tähele pannud, et tõsised meremehed ei räägi kunagi tormidest, kõikumisest, lõputu loksumise tüdimusest, seda vähem merehirmust.)

Juhan Smuul ei talunud (pretensioonikat) keskpärasust — milline nina tal oli selle äratundmiseks kirjanduses! —, andetust; ta vihkas kiivust, väiklust ja alatust. Smuul ei tegelnud ka sellega, mis moodustab üsna suure protsendi kunstilähedaste inimeste vaimu- ja seltsielust — klatšimisega.

Kes Smuuliga kaarte mängisid, mäletavad: Juhani «lehed» võis alati südamerahuga ära vaadata, sest tal ei tulnud pähegi, et teine selliseks alatuseks võimeline.

Niisugune täielik avatus kogu elus, oskamatus aimata või karta halba, naiivne, kõigutamatu usk, et inimkonnasse on kodeeritud üleüldine headus, elasid kõrvu ja kokku tema silmatorkava ja ereda andega, sünnitades alati mulje selle natuuri puhtusest ja terviklikkusest, aga ka mingist kaitsetusest. Ma usun, et seegi äratundmine tähendas inimesi Smuulile — kui millelegi erilisele, teistsugusele kui nad ise. Juhanis oli palju ehtsat hasarti ja võimet kaasa elada. Ta võis huviga jälgida, kuidas mängitakse malet või bridži, kuid ei mänginud ise kunagi.

«Ma tunnen ennast liiga hästi,» ütles ta. «Kui pihta hakkan, ei saa enam pidama.»

Aga tõelise lusti ning «värisema võtvate kommentaaridega» mängis ta kabet ning kõige lihtsamaid karjapoisieas õpitud ja tööpataljonis ning heeringalaevas üleharjutatud kaardimänge.

(1954. aastal, kui Kirjanike Liit paiknes veel Toompeal Kohtu tänava õdusates ruumides, möödus 300 aastat Uk-

raina taasühendamisest Venemaaga. Kirjanike Liidu esimees Smuul ja sekretär Lembit Remmelgas pühendasid sellele tähtpäevale 300-partiilise tamkamatši, mida organiseerimis- ja ideoloogilise töö kõrvalt mängiti paar nädalat, kusjuures igaõhtuse tulemuse plussides-miinustes kirjutasid nad salaja pliiatsiga seinal oleva Carl Robert Jakobsoni kohevasse habemesse — üks mees vasakule, teine paremale. Kui uskuda Remmelgat, lõppes matš viigiga.)

Poeediks jumala armust võidakse küll sündida, aga see arm ei ole lõputu. Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb armastus, on seetõttu öeldud rohkem kui õigesti.

Smuuli eneseharimine võiks ja peaks tema kolleegidele ja järgijatele olema vähemasti niisama tõsiseks eeskujuks kui parim osa Smuuli loomingustki. Väga paljud keskpärased kirjanikud — kes me siis enamikus muud olemegi! — ei jää keskpärasteks mitte seetõttu, et nende piirid määrab ande napivõitu ulatus, vaid suuresti oma poolikust eneseharimisest, lihtsalt laiskusest, väga napist, sageli ühe kirjandusega piirduvast või ainult emakeelde tõlgitu lugemisest, mistõttu neil pole aimugi, et selle, mis nende arvates väärt ja originaalne, on ammuaega tagasi ära kirjutanud keegi sakslane, keegi norralane, keegi prantslane või kõige õnnetumal juhul üsna sajandi algul keegi Suits või Tuglas.

Juhan Smuuli lugemisjanu ja mälumaht ei olnud mõõdetavad.

Smuuli koolipink jäi lühemaks, kui meie suvatsevus seda täna annab välja ütelda ja kirjutada, kuid tema haridus ja haritus kannatanuksid välja kõrgkooli kirjandustudengite eksamid. Professor Villem Alttoa (Smuuli suuri sõpru ja lemmikuid) tunnistas kord, et kogu oma pika õppejõustaaži jooksul Tartu ülikoolis on ta päris südamepõhjas rahule jäänud vaid kolme (!) oma tudengi lugemusega.

1960-ndate keskel väitis Smuul — ja mitte ilma uhkuseta —, et kõigist elus olevatest eesti kirjanikest on temast rohkem lugenud vaid Tuglas ja Semper.

(Isegi Vaino Noore heeringatraaleril SRT-4244 uuris Smuul Norra mere ududes filosoofia ajalugu.)

Koolitee nappus, kui me selle juurde kord veel tagasi tuleme, jäi ometigi kõige hellemaks haavaks Juhani hinges. Kui inimesel on mingi kompleks — ärgem jätkem

Smuuligi sellest ilma! —, siis kõrghariduse *de jure* puudumine vaevas Smuuli süümet sellele vaatamata, et mitte kunagi ei tulnud ühelgi ta pahatahtlikestki kolleegidest pähe mõtet Smuuli kompetentsust või Liidu esimehe kõrgel ametipostil olemist kahtluse alla seada mingi bumaaga või diplomi puudumise tõttu. Aga tal oli ja talle jäi mingi lihtsoldatlik, varjatud, kuid ometigi aimatav ebamugav mittevõrdsustunne kõigi nende kõrval, kellele kõrgkool kõigest kõike seersandipaelad andnud.

Smuul oli hell, ettevaatlik, mõnikord umbusaldavalt tõrgeski selle põlvkonna suhtes, kes kippus kibekähku kirjandusse astuma, diplom toeks taskus.

Juhan ei kiitnud noori. Mati Unt on ainuke, kelle kohta ma tema suust, ja ainult üks kord, tunnustust kuulsin — pärast romaani «Hüvasti, kollane kass» lugemist.

Smuul pidas lugu heast seltskonnast ning headest napsidest. Ta ei sallinud laaberdamist, jauramist ja lällamist, ei kippunud kellelegi tõde kätega selgeks tegema ega ideid rusikaga kaitsma.

«Kõige vähem talun ma andetut ropendamist,» ütles ta korduvalt ja pahaselt, kui mõni noorem kolleeg jälle kord oma pahupidipööratud keeleoskust kippus näitama.

1972. aasta sügisel, kui koos Ida-Soomes loenguid pidasime, ütles tollane Karjala Kirjanike Liidu esimees Uljas Wikström:

«Smuulile ei saanud ju midagi rääkida. Ta ei võtnud sind kuulda!»

Wikströmi kurtmises on muidugi terake tõtt, aga ma oletan, et situatsioonis, mis selliseks muljeks alust andis, kippus ta ise samasse rolli, millega Smuul harjunud oli ja mis tal alati vähimagi vaevata õnnestus — olla seltskonna hingeks, toostide väljaütlejaks ning uute, järjest naljakamate ja suisatõest järjest kaugemale jäävate lugude ning elujuhtumite vestjaks.

Kui palju kordi kordus see tema Kadrioru-kodus Kuristiku tänavas!

Kes küll siin ei istunud — Voldemar Panso, Jaan Kross, Ilmar Torn, Ain Kaalep, Paul Rummo, August Sang, Gustav Ernesaks, Erni Krusten, Johannes Semper, Veljo Tormis, Leo Mardna, Harald Haberman, Lembit Remmelgas, Nazım Hikmet, Nikolai Tihhonov, Kai Laitinen, Kaarel Ird, Paul Kuusberg, Rudolf Sirge, polaarkaptenid ja -lendurid, kunstnikud, arstid, näitlejad, kapten Noor või

Nuka Ärni, kümned ja sajad teisedki —, ikka kiskus lõpuks nagu magnetinool ühe mehe poole . . .

Peaaegu vaikivat, pingsalt kuulavat ning oma hoogsates lugudeski tagasihoitumat Smuuli olen näinud ainult üks kord — Friedebert Tuglase kodus Nõmmel.

Tuglas süütas üksteise järel aina uusi «Kazbeki» paberosse ning iga ta vaiksel, malbel toonil esitatud arutlus, mõte või mälestus oli osa sellest päratust kultuurist, mis temasse endasse mahtus või piidles meid lõpututelt raamatuselgadelt loendamatuil riiuleil või vaatas toaseinalt Konrad Mäe, Eduard Viiralti või Kristjan Raua originaalidelt.

Smuul seisis nagu pühamu väraval, ja ehk tundis ta, et selle mehe titaanlik eneseharimine on avanud veel kaugemad silmapiirid kui ta oma mitukümmend aastat kestnud ränk «järeleaitamine».

Nende kahe mehe vastastikune lugupidamine oli silmatorkav, varjamatu.

Smuuli anne oli erakordne, iseseisev ja ammendamatu.

Smuul oli ka neid suuri professionaale, kes mõistavad, et teist inimest kirjanikuks õpetada ei saa. Kirjanikku võib ju tõepoolest katsuda mõjutada, kasvatada või suunata, kuid kirjanikuks jäävad ainult need, kes fanaatiliselt kaitsevad midagi o m a, neile selget ja tõest, kompromisluse, edu ja raha survele järele andmata.

(Selgemini kui keegi teine on viimastel aastatel küsimusele, mis on kirjanikutalendi määravaim komponent, vastanud Vassili Belov: «Mehisus.»)

Esimene elus kirjanik, keda Smuul oma silmaga nägi, oli Villem Grünthal-Ridala. Järgmistega — Aadu Hindi, Minni Nurme, Johannes Semperi ja teistega — kohtus ta sõja-aastail.

Smuul ei olnud mõjutatav kogu oma loomingulise elu jooksul — puhtinimlike iseloomujoonte poolest pehme, oli ta nii kunstilistes tõekspidamistes kui ka ühiskonnaelu ideoloogilistes arusaamades üllatavalt kindlameelne ja järeleandmatu; aga saatuse õnnelikul tahtel said Smuulile kogu tema ikka kestva kirjanikuks olemise ajal (see protsess on ju muutuv, mitte staatiline!) kõige lähedasemateks sõpradeks, loomingu esmakuulajaiks või -lugejaiks inimesed, kelle n.-ö. kultuurikogemus ning hea maitse alati midagi tähendasid.

Tahaksin välja kirjutada neli nime: Paul Viiding, Paul

Rummo, August Sang, Debora Vaarandi. Paati juhib ju alati loomulikult tüürimehe käsi, aga on julgem sõita, kui tead mingite kindlate maamärkide või meretoodrite olemasolu.

Smuul, huilgav, pidurdamatu ja tormav, ei aimanudki teinekord, et sirge, mida mööda ta kihutas, ei olnud päris suvaline, vaid mingi vektori võis temasse olla kodeerinud kas või too vaiksemast vaiksem, märkamatu, endamisi ja endasse elav August Sang, sõjajärgse kirjanduskultuuri kaheldamatu suurkuju.

Mul ei pruugi rääkida Debora Vaarandi tähendusest või tähenduslikkusest; mul oleks õigem pihtida kahetsust, et kõike mõistev Smuul Vaarandi mõjust-tähendusest mitte kõike ei mõistnud. Aga siin said segavaks mitte mõistuslikud, vaid aastatega muutunud inimtundelised aspektid, ja neil on sootuks teised, loogikat sageli eiravad seadused. (Südametunnete ajel sündinud inimvahekordi on kõrvalseisjad alati eriti agarad ja kompetentsed kommenteerima ning klaarima, kuigi neil pole selleks ei kutsutust ega seatust.)

Kümme möödasaanud aastat pole meile ikka veel andnud nii oodatavat ja kirjandusajaloo mõttes obligatoorset mälestusteraamatut Smuulist. Juba praegu ei kirjuta sinna enam Villem Alttoa ega Nikolai Tihhonov, ei Mart Raud ega Paul Rummo, aga kui sellele raamatule on määratud eesti kirjanduse ajalooga paralleelne saatus, siis saab temast kunagi kauges tulevikus ilusate ja poeetiliste, aga juba luuleliselt ebamääraste ja ebatäpsete vestete kogum, nostalgiat õhkuv koguteos pigem kirjutajaist endist kui Smuulist. (1961. aastal kirjutas akadeemik Paul Ariste mulle Atlandi ookeanile: «Kuskil mujal ei valeta inimene nii palju kui memuaarides . . .»)

Ehk on mul küll enim kahju Paul Rummo nõnda tõtakast lahkumisest sajandihaiguse viiduna. Rummoga läks kaasa väga palju teadmisi Smuulist ja mõni küsimus tema kohta, millele Rummo jälle ise tahtnuks vastust saada.

Kiuslikult hakkas kogu kirjutamise käigus Smuulile vastu kuulsust toonud «Jäisele raamatule» järgnev «Jaapani meri, detsember», kuid Paul Rummo oli Juhanit juba enne Kaug-Itta sõitmist vallanud fatalistlike tunnete ja moirakompleksi otsene tunnistaja. Ärasõidupäeval andis Smuul Paul Rummole suure ümbriku, kus olid mingid paberid ja dokumendid.

«Kui . . . midagi . . . noh . . . siis tee lahti.»

Smuul tuli tagasi, elas veel terve kümnendi, aga teda olid juba vaadanud saatuse silmad. Poeet, kes on mõistnud endagi surelikkust, vaatab maailma sügavama mõistmise ja valusama armastusega . . . Ehk rääkinuks sellest kirjutamata jäänud, «absoluutselt ausana» plaanitud esseeraamat «Inimene ja öö».

Johan Peter Eckermann, Goethe erasekretär, kirjutas pedantse andumuse (ja haritud inimese mõistmisegagi) üles «Kõnelused Goethega tema elu viimaseil aastail 1823—32». Kui suur luuletaja 22. märtsil 1832 igaveseks lahkus, ei pannud Eckermann veel sulge käest, vaid jättis meile teada: suursugusena, tugevana, oma aastaist nooremana mõjub sakslaste suurvaim sargaski.

Smuul oli kirstus kõhn ja väike. Viimase paari elukuuga võttis ta alla tervenisti viisteist kilo. Ta suri teadlikuna oma tee lõpust, mehisena nagu Georg Ots ja August Sangki. Ta ei jätnud testamenti, kirju lähedastele ega ka avaldamata käsikirju.

Ta jäi suureks oma surmaeelses füüsilises jõuetuseski, kurtmata valusid ja hääbumist, halisemata sõprade unustuse üle . . . Smuul suri üksikuna nagu uhked loomad, kes viimseks tunniks tõusevad kaljuservale või kaovad padrikusse.

Oma elus jõudis ta head teha väga paljudele inimestele, eriliselt aga hoolitses kõige lähedasemate eest. Ta ei vajanud, et sellestki dokumentaalset tunnistust jääks. Nii lappab ta veebruaris 1971 oma mahukast kirjavahetusest välja kõik need pöördumised, kus kellelgi jälle rahadega kitsas, ning siis, justkui kogemata, lükkab vasak käsi kirjapakile ümber punase kleepja veini pudeli. Ta ei rutta pudelit üles tõstma, vaid ootab, kuni kirjad on sedavõrd läbi imbunud, et on tõesti põhjust nende äraviskamiseks . . .

Veel tund enne viimset hingetõmmet, südaööl vastu 13. aprilli 1971, kisub ta äkki ninasõõrmeist välja sinna surutud hapnikuandurid ja ütleb haiglavoodi ääres istuvale viimasele elukaaslasele selgete silmade ja ehtsmuulilikku kelmika otsustavusega:

«Laseme siit jalga . . .»

Ta sureb kell 01.30, koomaseisundis vaid pehmet hapnikuvoolikut tundlike sõrmede vahel ülespoole tõmmates, nagu tariks ta Väikeses väinas varahommikul õngeliini.

Juhan Smuuli kõige suuremate kirjanduslike lemmikute ja inimlike eeskujude hulka kuulus norra polaaruurija Fridtjof Nansen. Selle mehe fooniks oli jää ning sisuks puhtus ja mehisus.

«. . . just Nanseni raamatud,» kirjutab ta, «panid mind igatsema jäise lõuna ja külma põhja järele. Sest kui keegi on mõistnud jää hinge, siis on see Nansen. Ja ootamatult, nõnda nagu pilvede tagant ilmuv päike paneb jääväljad siniselt või pimestav-valgelt hõõguma, vilksatab tema raamatu lehekülgedel korraks naljakas, pilkav sõna, norralik huumor. Ka kõige raskemates olukordades!»

Justkui Smuuli enda kohta öeldud.

Kuulsal «Framil», mida nüüd Oslos iga huviline vaadata võib, näete ka Nanseni koid. Seda nagu kleenukesele koolipoisile kokkulöödud lühikest laudservadega magamisaset mõõtis nende ridade kirjutaja mitu korda vaksaga üle; ma oleksin koisse endassegi pugenud, kui see oleks vaid lubatud olnud, ja enne kihla vedanud, et keskmist kasvu eestlane sinna mitte ei mahu. Kuidas mahtus sinna Nansen — kangelane norralaste ja hiiglane muu maailma silmis?

Aga mahtus . . .

Jää, just jää kiskus kõik viimased aastad Smuuligi.

Kui talle oleks öeldud, et triivida tuleb ette teadmata aeg samasugusel «Framil», ja näidatud kitsas kajutis kitsast koid, kus võid magada ainult küljeli, jalad konksus, ei oleks Smuul pöördunud kaebekirjaga meremeeste ametiühingu või Põhja Mereteede Peavalitsuse poole, vaid üle läve astunud ja aasta pärast avaldanud raamatu jää külmusest ning meeste mehisusest.

1981

INIMENE JA ÖÖ

Ja nüüd, südaöisel tunnil oma valvepostil, avastas ta, et öö avab temale inimese.

Saint-Exupéry, «Öine lend»

Ei teadnud me keegi, et öö Juhan Smuulile juba nii lähedal on.

Võisime alateadlikult aimata, mõtlema jääda üksiku lausekatke üle, süvenenud huvi üle korrastada arhiivi, süvenenud mõtlikkuse üle, ikka sageneva Muhusse tahtmise üle, aga see kõik on ju ikkagi tagantjärele arvatud.

Ei ole me harjunud oma mõõdukal 58-ndal paralleelil, et öö tuleb sedavõrd äkki.

Siin tekivad ju ikka algul varjud, pikenevad ja tumenevad ja umbuvad siis aegamisi öö mustaks koridoriks.

Ei olnud midagi taolist. Juhan ei rääkinud kunagi oma haigusest.

Inimesed armastavad kõige rohkem rääkida oma haigustest, kirjutab Tšehhov, aga see on kõige igavam osa nende elust. Kes juhtusid Smuuli külastama tema harvadel raviperioodidel haiglas, mäletavad: võisid lihtsalt teada, et mees on haige, kuid jutud ravist keerati alati naljaks, peletati palatist, kus lauakesel oli käsikiri või uus raamat ja sahtlis kaardid. Teadis ju temagi Beethoveni ütlust: «Vilets mees, kes ei oska surra!» Aga küll oleks vahel hädasti vaja, et me valu üleliia ära ei peidaks, et inimlik kartus oma valuga teisele valu põhjustada ei jääks kolleegidele ja sõpradele ainuüksi austust sisendavaks aimuseks, vaid et harv nõrkushetk heidaks heitlusele iseendaga sedavõrd valgust, et annaks kaaslastele mõista kogu selle mehisuse tähendust.

(Tema sulges kõik endasse minevad uksed. Ja see on kõikide kaotus, kirjutab ta ise «Kisendavas kivis».)

Küll oleks selline hetkeline nõrkus eriti tarvilik suurte inimeste puhul, et me ei saaks neist teha päris jumalaid, vaid võiksime tunda ja aimata: maapealsetele on antud valutada ühtesid ja samu valusid . . .

Paar nädalat enne kurba 13. aprilli, märtsi lõpul 1971 avaldas «Looming» kimbu Smuuli luuletusi. Need üllatasid enamikku teda tundnud inimesi sügava ja varjamatu nukrusega. Hiljem eriliselt tähenduslikuks peetud «Viimases laevas» kirjutab ta:

Kõike näen:
kuidas valmivad viljad, —
ilm on rõõmus ja imelik.
Ja ahastab süda — jäin hiljaks,
meie tee pole kuigi pikk.

Küllap on need kõige lootusetumad read kogu Juhan Smuuli loomingus. Me võiksime otsida ja oletada, kus on selle *chanson triste*'i pärisalgus, millal tunnistas too tõeline päikeselaps esimest korda, et ta on vaadanud inimsuhete ja maailma-olemise nukrusse . . . Inimesed, kes olid Juhan Smuulile intiimselt lähedased tema eluajal, saavad aastate möödumisel meile ilmselt usaldada paljude tollaste asjade täisteadmisi, mida me täna vaid oletame, ning küllap siis saame Juhanist taas mõelda üllatusootuses, nagu olime sellega harjunud ta eluajal.

Seni leppigem oletustega.

Tahaksin otsida enam või vähem tõesena võetavaid, esmaseid pidepunkte nendele mõtetele, mida Juhan Smuul plaanitses välja öelda oma kõige viimases, esileheküljel pooleli jäänud töös «Inimene ja öö». Smuuli poolt kavatsetu žanrit ei julge määratleda. Võib arvata, et kirjandusteadlastel tekkinuks siingi vaidlusi. Essee, mõtisklus, filosoofiline arutelu — vahest midagi sellist.

Mis tähendus võiks olla vaid oletustel põhineval vaatlusel, peab endalt küsima.

Ma ei tea.

Mind ei jäta ometi mõte, et just see kirjatöö avanuks meile tolle Smuuli, kes pärast pikka kõhklust oleks siiski rääkinud silmitsiolekust ööga.

Seda enam, et ta oli korduvalt rõhutanud: see peab tulema absoluutselt aus raamat. Vaid oma silmaga nähtust ning isiklikult läbielatust tahtis ta seepärast kirjutada.

Palju aastaid järjest oli Juhan Smuul ümbritsetud erilise tähelepanuga. Ta oli meie vabariigi kõige popu-

laarsemaid ja armastatumaid kultuuritegelasi. Vihates küll kogu elu koosolekuid, püüdes neist suurema või vähema kavalusega kõrvale hoida, pidas ta lugu väiksemaist sõprusringidest, õdusaist ja siiraist «äraolemistest»; tema maja oli külalislahke, peremees täis eluvaimu ja optimismi, nakatavat naljalusti, pidevalt kandmas uusi loomeplaane.

Pärast Antarktise-reisi muutus Smuuli maine üleliiduliseks, temast huvituti Kesk-Euroopa sotsialismimaades. Nende aastate Smuul oli kui püsimagnet, mille pingeväljas valitses pikk pühapäev.

Tol ajal ei osatudki nagu mõelda, et ka seda inimest võiksid vaevata nukrad, koguni sünged mõtted, Hamleti-probleemid, inimlikud kahtlused. Ometigi on päris kujutlematu, et sellise võimsa loomisjõuga natuur sai olla ilma jäetud kahtlusest — tõe otsimise esmasest alusjõust — või nukrusest, mis kahtluse kõrvale tikub, või...

Küllap jäid laevasõidud tollal noiks ainuaegadeks, millal tal oli piisavalt mahti paljude elunähtuste, raamatute ja sõprade, kultuuri- ja kirjanduspoliitika, iseendagi üle arutleda. Maal võivad üksteise kukile kuhjuvad sündmused, vahelduv sõpradering või miski muu mõttekäike kiiresti uutele radadele juhtida, kuid kajut, too merevangla, laev, too merekloster, sunnib inimest pihtima.

Mäletan selgelt päeva, mil Juhan lõpetas «Jaapani mere». Minu toimetusetoas «Rahva Hääles» helises telefon.

«Raamat on valmis. Tule lobisema.»

Kui õhtuhakul läksin, ütles ta:

«Istume kööki. Ma olen jälle liiga kaua olnud raamatute vahel ja käsikirja kohal.»

Jõime kuiva veini. Kuivatatud lesta lõikasime kõrvale. Rääkisime hommikuni.

Võib-olla jäänuksid sellegi öö jutud tollesse parajalt suurde vakka, mida me pikkade sõprusaastate jooksul hoolega täis rääkisime, kui mitte hoopis uus, täiesti ootamatu pihtimine: mere tõsidus ja mere raskus... Olin ju minagi kuulnud temalt palju lugusid küll heeringalaevast («Kaks vaala suudlevad laeva ees ning käik tuleb maha võtta»), «Kooperatsijast» («Aga nad «turakas» minu käest said!»), küll Jaapani merest («Proovi varastada tekilt heeringaid, kui kuu on hele ja tünn tume...»), Teravmägedest, Muhu väinast — need olid smuuliliku huumoriga vürtsitatud elujuhtumid, kus tõde teinekord vaid sellepärast koos seisis, et valeks tunnistamine vajanuks oma silmaga nägemist...

Sel ööl ütles ta laevasõidu kohta:

«See kõik on raske, kuratlikult raske...»

Ma mõtlesin, et ta räägib pikemalt, et ta kõneleb konkreetsetest juhtumitest ja üleelamistest, kuid ta vaatas üle laua, lausudes:

«Sa ju tead. Milleks rääkida. Oled ise käinud.»

«Meresõit on raskem kui meresõidust raamatut kirjutada,» ütlesin.

«Kahtlemata.»

Smuulile ei meeldinud, kui teda kritiseeriti, kuid ta ei armastanud ka ise end mingil viisil kiita ega kergitada, veel vähem siis oma mehisusest rääkida.

Parafraseerides Tolstoi tuntud lauset õnnetute ja õnnelike perekondade kohta, võime arvata, et küllap merd armastatakse ühtmoodi — õige armastus olevat pime —, aga raskeks peab teda igaüks ise põhjusel.

Rannakülas kasvanud inimesena armastas Juhan laeva ning ilmselt ei tundnud merehaigust.

Laev on küll rahutuse ja unistuse sümbol, kuid laev ei salli kärsitust ega kiirustamist.

Laev pikal mereotsal ei vastanud Juhani temperamendile.

Kuid isegi mitte selles pole asi. Ei pidanud Juhan oma kustumatus nähasaamise ja teadasaamise janus mingit hinda liialt kõrgeks. Teda piinas laev kui merekloster.

Ta oli eraldatud, ümbritsetud muutumatu inimringiga, päevade pikkusega, meretee lõputusega. Mõtted tulid kallale, kiusasid, tulid uuesti. Kuid ta mõistis, et see kõik, see raskuski on inimesele hädatarvilik.

Vladivostoki reidil kirjutas ta oma päevikusse:

«Merenukrus — mis ta õieti on? Pilv päikese ees? Ka see. Öised mõtted? Ka see. Surma läheduse tunne? Ka see. Küsimus — miks ma elan mitmendat päeva laevas, mis liikumatult reidil seisab ega kavatsegi veel välja sõita? Ka see. Teadmine, et ma tean: ma ei pääse selle nukruse eest mitte kuhugi; vahetevahel on ta minust tugevam. Ta hallid silmad on nõia silmad. Kuid aasta, võibolla kahe pärast ilmuvad nad uuesti, algul unenägudes, siis tungivad päisesse päeva, ja tuleb jälle minna, et neisse vaadata.»

Oma esimeselt Atlandi-reisilt 1955. aastal tõi Smuul kaasa «Muhulaste imelikud juhtumised», näidendi «Atlandi ookean», lasteraamatu «Meremees Murka». Kapten Vaino Noore heeringalaeval on ta ometigi 10. juulil 1955 kirjutanud ka sellised read:

Rõõmsad mõtted kadusid kui urvad.
Laulud nagu lehed langesid.
Need, mis jäid, on tõsised ja kurvad
nagu pajud keset hangesid.

Pikal mereotsal Antarktise mandri poole 1957. aasta hilissügisel sünnivad kaks väga nukrat ja tõsist, mõneti lootusetusegi momente sisaldavat luuletust — «Mure» ja «Vihmas Lõuna-Atlandil».

Liialt isiklikena tundusid need talle pärast naasmist, pärast karmi lõuna ning inimeste mehisuse nägemist. Ja alles jaanuaris 1971, kui ta oli veendunud öö möödapääsmatuses, kui ta mehiselt talus teadmist oma päevade lõppemisest, usaldas ta needki kaks luuletust «Loomingule».

Millal tekkis algmõte kirjutada «Inimene ja öö»?

Ilmselt on seda aastase täpsusega raske määrata. Kuid kõige sagedamini oli kavatsetavast juttu aastail 1965—1968.

Tolle aastakümnendi algul käis Smuul koos kapten Anatoli Jantselevitšiga Teravmägedel. Lühike laevareis pidi olema väga meeldejääv — ta plaanis peatselt uut polaarreisi. 1966. aastal sõitis Smuul Dicksonile. Ja veel elu viimastel kuudel rääkis ta õige mitmel korral: tuleb sõita Põhja-Jäämerele... Olin Smuuli pool, kui ta saabus Dicksonilt. Ta hingas veel lumetormidest ja pimedusest ning oli väsinud lennuilma ootamisest.

Tol päeval rääkis ta Kaug-Põhja armeeteenistusse saadetud noortest Kesk-Aasia poistest, kellega oli istunud pimedas öös päevale vastulendavas lennukis. Kui läbi paksult jäätunud illuminaatorite hakkas äkki hämuma nõrka valguskuma, kraapisid noorukid küüntega härmatist...

Dickson sai talle üheks tugevamaks impulsiks «Inimese ja öö» kavandamisel. Päris valmis alustama oli ta 1968. aasta algul. Märtsikuu 14. päeval Poolamaalt Soome Oulusse lähetatud kirjas usaldas ta Ellen Noodale:

«... ma sõidan Varssavist ära juba ülehomme, Zakopanesse, ja kirjutan ära «Inimese ja öö».»

Sellele eelnenud paar viimast aastat, süvenev kriis isiklikus elus, muremõtted seoses uue kodu rajamisega ja heitlused iseendaga selle pärast, mida ta oli otsustanud teha ja tegigi — kõik see teravdas nende motiivide nägemist, mis pidid kandma «Inimest ja ööd».

Kuid ta ei kirjutanud siiski. Alustas «Mõrva Rannu teemajas». Kirjutas ise endale rohu oma murehaiguse vastu.

Juhanile tundus, et liiga ränka muret ei tohi teistele inimestele usaldada. Ta kartis inimestele liiga teha. Ta nägi kirjaniku funktsiooni olla profülaktik, mitte kirurg, veel vähem aga halastamatu diagnoosi väljaütleja.

Nii lükkus «Inimene ja öö» edasi. Valmis filmistsenaarium «Kihnu Jõnni» ainetel.

Elu andis aga esseeks uusi edasimõtlemisi. Mitmed tema sõbrad rõõmus ei suutnud sõbraks jääda mures. Kirjanik peitis selle valu endasse, kuid see oli ikkagi valu. Sõpruse heitlikkus ja püsivus leidnuksid «Inimeses ja öös» kindlasti vaagimist.

Minu näha on olnud «Inimese ja öö» pärisalgne, usaldavalt konkreetne kavand. Juba haigevoodis, palus ta oma viimasel elukaaslasel plaanitsetava töö kirjanduslike pidepunktidena üles kirjutada järgmist:

Varssavi
Vercors. Mere vaikus
Kui meri mõõnab
Laskumine Maelströmi
Nansen
Cabiria ööd
Dostojevski
Julien Sorel
Simonov. Öö enne surematust
Gorbatov
Hemingway. Kellel on ja kellel pole
Conrad. Öö süda
Aafrika haljad künkad

Ilmselt on selles loetelus mõndagi aimatavat-mõistetavat. Varssavi seisab nimestikus tõenäoliselt seetõttu, et selles linnas sai Smuul mingi otsustava tõuke tahtmiseks «Inimene ja öö» ilmtingimata ära kirjutada. Nansen

oli üks tema suuremaid lemmikuid nii inimliku eeskujuna kui kirjanikuna. Vaid Dostojevski eeldab terasemat tähelepanu, sest Smuul tunnistas küll «Kuritöö ja karistuse» looja suurust, kuid see polnud mees, kes vastanuks tema eluloogikale ja kirjandussihtidele. Aga kui Smuul «Jaapani meres» pihib, üsna napilt küll, mõnekordset fataalse paratamatuse tunnetamist, siis küllap läinukski Dostojevski-meenutust vaja selle liini juurde «Inimeses ja öös». Ja sellele jääks omakorda päris lähedale Poe' «Laskumine Maelströmi».

«Inimese ja öö» peatükiti (või novelliti või ositi) jaotuse on Smuul dikteerinud selliselt:

Dicksoni öö (kuidas serveeriti toitu)
Teravmäed (kurk ja konsul)
(Jantselevitš, konsul, koer)
Aafrika (Bamako, Conakry)
Põhja-Atlandi jaanilaupäev
Muhu — jaanilaupäeva öö Koguva metsas
Aleksandria
Üle Siberi
Palderjan
Ajakirjaniku öö
Et päike ei kõiguks
Andruse Volli pulmad
Peiupoiss

27. märtsil kirjutas ta oma käega sellise märkuse:

«Inimene ja öö . . . Minevik ja seosed. Parandamatud ja hirmsad sidemed. Varssavi ööd. Dicksoni ööd. Öö Lumumba kaitsjaga.»

Vaadates seda kava, pead tahtmatult mõtlema kogu inimelu, inimese sisemaailma, seda enam looja mõttekäikude vastuolulisusele, determineeritusele ning samal ajal — mingite rikkumatute eetiliste normide püsivusele.

Saanud algtõuke väga rasketest, tõsistest mõtisklustest, leidnud neile kinnitust isikliku elu kriisiajal, juba valmis alustama, leidis ta endas ikka lootusjõudu asja «paremaks mõelda», ööle uusi, mahedamaid varjundeid otsida — ja seda nimelt siis, kui tal endal polnud oma tervise suhtes enam mingeid illusioone. Öö ootas teda.

Püüdkem viimast loetelu põgusalt kommenteerida.

Dicksonit ja Teravmägesid oleme juba nimetanud.

Aafrika. Nõukogude kirjanike delegatsiooniga Lääne-Aafrikas viibimisel oli Smuulil võimalus pikemalt vestelda kindraliga, kes vastutas Patrice Lumumba ihukaitse eest.

Põhja-Atlandi kohta leiame paar rida «Jäisest raamatust»:

«Tuletasin meelde jaanipäevad 1955. aastal Põhja-Atlandil. Seal me istusime kapteniga tema väikeses kajutis, laulsime igasuguseid ilusaid laule, kuid nii tasa, et see endalegi vaevalt kuulda oli.»

Jaanilaupäeva öö Koguva metsas saab lisada vaid muhulaste imelike juhtumiste või monoloogide motiive.

Aleksandria. Vt. «Jäine raamat».

Üle Siberi. Ei oska arvata muud kui vahest lendu Vladivostokki või siis Isamaasõja-aegset tagalaelu.

Palderjan. Sõja algul jõid mehed ära Muhu apteegi palderjani. Midagi tõsist ei oska siingi näha . . .

Ajakirjaniku öö. Ärev ja põnev öö Pihkvas 1944. aasta sügisel, vahetult enne Eesti vabastamist. Smuul saadeti korrespondendina lahingute käiku kirjeldama.

Et päike ei kõiguks. Väikeses väinas päikeseloojangul kalalt tulles olevat Voldemar Panso paadimehele öelnud: «Pane mootor seisma. Ma ei taha, et päike kõiguks.»

Andruse Volli pulmad.

Peiupoiss.

Mis kurba võiks olla neis viimastes?

Nii on ka oma viimase teosega meie ees toosama Smuul, kellele rõõm ja mure olid kaksikvennad. Kuid ühte neist armastas ta rohkem . . .

Ja nii dikteeris ta 27. märtsi õhtul eessõna kavatsetud teosele:

INIMENE JA ÖÖ

Ma hakkasin seda raamatut kirjutama 1968. aastal Varssavis. Varssavi oli tol ajal väga rahutu, ja Kirjanike Liit, kelle külaline ma vormiliselt olin, ei eksisteerinud üldse. Ma ei taibanud sündmuste mõtet, mis minu ümber toimusid, ja jäin nii üksi, nagu inimene üldse üksi jääda saab.

Inimesed, kes mõtlevad, et humoristidel puudub üldse

sünguse taju, eksivad kõige rängemini. Humoristid on tegelikult kõige sünge mad inimesed ja huumor kui žanr kirjanduses kõige raskem. Kogu aeg suudab naerda vaid idioot. Aga kõigil meil on omad mured, valguse ja varjude proportsioonid ei ole meist välja lõigatud ja me tajume seda võib-olla teravamalt kui need, kes käivad maailmas ringi kutseliste pessimistide nägudega. Paratamatult, inimlikult me ei topi tunnete laadale oma mõtteid, me vaikime maha isegi oma mineviku, millel on teinekord hirmsad ja kaugeleulatuvad tagajärjed. On olemas tund, mida nimetatakse enesetapjate tunniks. See on kella neljast viieni. See on võib-olla kõige kriitilisem tund meie elus, kus silm silma vastu seisavad kaks: inimene ja öö. Sel tunnil ei suuda me mitte midagi varjata enda eest, meie ei suuda olla paremad, kui me oleme, öö muutub adekvaatseks kõige jõhkrama tõega. Varssavis ma mõtlesin palju nende asjade üle.

Jah, ma mõtlesin palju inimestest ja ööst. Ma meenutasin Dicksoni öid, kuhu ma läksin proovima seda, kuidas polaaröö mõjub psüühikale, ma tuletasin meelde Muhu öid, valgeid polaarpäeva öid Teravmägedel Gröönimaa lähedal, ja tuletasin meelde veel üht ööd. Me istusime, minu tõlk ja ma ei oska öelda, kas must või pruun — minu arust tinahall neeger, tohutu pikk ja sünge, aukraadilt kindral, praeguse Ginea väga kõrge administratiivametnik, kui ma ei eksi, siis kuberner, ja rääkisime. Oli öö — säärane, nagu Eestis üldse ette ei kujuta, niivõrd must nagu ranniku neeger. Ma olen kindel, kui ma oleksin olnud tema vaenlane, oleks ta mu kõri maha lõiganud. Kuid siis kandis ta valget rüüd, mida kannavad muhameedlased õhtuti, ja toidust — pilaff või kuidas seda nimetatakse — ulatas ta mulle lamba rinnatüki. Ja äkki keset diplomaatilisi viisakuseavaldusi — pikk, raske ohe. «Jah, mina kaitsesin Lumumba residentsi. Meil oli küllalt kuulipildujaid. Me oleksime suutnud Lumumba areteerijad tagasi lüüa. Lumumba ei lubanud. Ja nii ta läks.» Sul on sada tuhat padrunit. Sul on hea relvastus. Ja inimene nagu Lumumba läheb mitte öösse, vaid kindlasse surma. Lumumba ei elanud end surematuks, vaid suri surematuks.

Mida muud kui vaid sügavat kahetsust võib tunda, et see raamat jäi kirjutamata. See olnuks uus, aina elutargem Smuul. Kibeduskarikast sõõmu võtnud, ei arvanud

ta, et sellest tuleb ilmtingimata teistele rääkida, vaid mõistis, et on lihtsalt leidnud kurbuse kui rõõmu ja optimismi mõõtmise ja hindamise täpseima väärtuskaalu.

Olen eelnevaga teile esitanud lihtsustatud skeemi, püüdes kõike — nii kirjaniku läbielamisi ja kavatsusi kui ka oma oletusi — allutada kainele loogikale. See on tõde vaid sedavõrd, kuivõrd olen suutnud objektiivne ja aus olla nende teadmiste piires, mida andsid sagedased kohtumised Juhan Smuuliga.

Kuid elu juhib eluloogika, kunsti aga kunstiloogika. Need kaks ei kattu. Tõsised loojad on liiatigi alatihti pahuksis nii harjumuspärase kunstiloogika kui ka stagnatsioonilise eluloogikaga.

Nii tahan ma selle kahtlusega iseendale tõesena näiva materjali suhtes veel kord austada Juhan Smuuli ja vältida positsiooni, et kõrvaltvaatajale on alati kõik lõplikult selge.

Tõde on see, mis on kasulik, ütleb vana filosoof. Arvan, et oma absoluutsusepretensioonile vaatamata ei tohi tõde kunagi olla liialt harjumuspärane, ta on üllatav, sageli valuski.

1972

KAJUTIKOTKAS

Meeleolud ja variatsioonid Juhan Smuuliga

Ma sulgeksin südame uksed
ja hoiaksin küüntega maast.
Kuid võimsam on minust see kutse
ja sellest ma vabaks ei saa.

Juhan Smuul, «Kutse»

Kord ilmub tõsine uurija, piisava filoloogilise koolitarkusega kirjandusloolane, teadatahtmistelt aga üle ja eelarvamustelt vaba oma distsipliini kitsalt humanitaarsetest «žanripiiridest», ning kirjutab selgelt loetavate tähtedega esimesele puhtale lehele teda ees ootava töö teema: «Juhan Smuul ja meri». Teadusraamatukogude ja kirjandusmuuseumide märkekataloogidest kavatseb ta esmajärjekorras välja otsida analoogsed uuringud Aadu Hindi, Rudolf Sirge, August Mälgu, Lennart Mere ja Herman Sergo suhetest-vahekordadest merega ning üle vaadata, mida arvatakse mere mõjust ja tähendusest selle sajandi eesti poeesiale.

Hea küll, ongi parem, kui mingit ahistavat või kammitsevat eeskuju ei ole, ütleb ta veidi nukra resoluutsusega, kui mainitud tahtmised tulutuks jäävad.

Seejärel teeb too inimene oma nõutus üksinduses ainuõige otsuse: antud teema korralikuks ammenduseks on vaja põhjalikult tunda a) Juhan Smuuli elulugu, b) Juhan Smuuli loomingut, c) merd.

Selleks ajaks, arvakem, on juba ilmumas Juhan Smuuli kogutud teoste teaduslik väljaanne — seega on kogu loominguline materjal usaldatavalt ühtedes kätes —, trükivärvi on näinud kirjanike-kolleegide meenutused «Jäise raamatu» ja «Kihnu Jõnni» autorist ning Ülo Tonts on kaitsmas doktoritööd, mis baseerub tema «Eesti kirjameeste» sarjas varem ilmunud tõsisel ja korralikul Smuuli-uuringul. Niimoodi tulebki kirjandusloolane ikka sama loogilist rada pidi Ülo Tuuliku poole, et esmalt pärida üht-teist puhtisiklikku Juhan Smuuli inimolemisest ja seejärel paluda soovitusi, nõuannet ning abi: teil ju tutvusi ja kogemusi suurele merele pääsemise ning

vormistamisega, aidake kindla maa inimest ses kõikuvas situatsioonis!

Kes ei aitaks? Jumala eest!

Et Tuulik on enamjagu alati lihtsameelselt abivalmis, siis soostub ta esimese õhinaga omal käel ära täitma noore seltsimehe isikliku ankeedi mustandvariandi.

Minge hea õnnega, kindla meelega ja mis tahes hinna eest, soovitab Tuulik seejuures. Te ei kahetse iialgi!

Võib-olla on neis sõnades valet, õigemini öeldes varjamist. Kuid selle varjamise on soovitaja ise läbi kogenud, see varjamine on sisemiselt õigustatud, sõnaliselt aga tuge saanud sellest ainsast korrast 1963. aasta südasuvel, mil Juhan «Jaapani merele» punktipanemist tähistades oma meresõidujuttude keskel ühtäkki vagavaikseks jäi, üle laua istujat otsekui mõõtes ja kaaludes, ning lausus siis:

«See kõik on raske, kuratlikult raske . . .»

Mulle näib tänaseni, et kohe seejärel tahtis ta pesast väljalennanud linnul sabast haarata, aga enam ei jõudnud, kurb laul juba helises. Ja et oma hetkeline — ma kasutaksin sõna edevus — unustada, oma nõrkus, kui soovite, märkamatuks muuta, lisas ta otsekui vabandavalt:

«Sa ju tead. Milleks rääkida. Oled ise käinud.»

Ei varem, ei hiljem — mitte sõnagi mere raskustest.

Niisiis võib too tõsine kirjandusloolane oma kolmanda või neljanda merenädala keskel — kui sündmusi loogiliselt ja realistlikult arendada — kas siis Norra merel, Atlandil või Barentsi merel ühe traallaeva kitsas kois nii ihu kui hinge poolest vaevelda: laev lengerdab ja loobib üles-alla, ning milleks vaid merehaigusest rääkida, eilne kuskilt väga sügavalt kapipõhjast leitud kange kärakaski on ihu kallal, ja just praegu, mis sootuks hull, läheb ära tema šanss, unistus ja kergendus — täistrümmidega baaslaev, mis kõikide kokkulepete järgi võtnuks ta peale ja viinuks jälle armsasse Tallinna. Aga nüüd undab, uriseb ja kiunub ümberringi, koliseb, veereb ja raksatab, ning sellise ilmaga ei seisa supp taldrikus ega külgu laevad avamerel. «Siin on suur meri,» ütles just äsja säravahambuline radist. «See pole Kadriorus jalutamine.»

Järgmine laev, lohutab pootsman, läheb ju õige pea, kümne päeva pärast. Noh, kui kala pole, siis kahe nä-

dala pärast. Kus sa ikka jooksed, meil ka vaheldust, kui kooliharidusega inimene laevas.

«Kes kurat mind siia ajas!» taob nagu laine rammimine kois lesija peas.

Niimoodi vahest sünnibki arusaamine mastaapsusest, eriliselt oluline mitte ainult Smuuli merelepürgimise, vaid kogu tema loomingu, ehk elugi mõistmiseks.

Juhan Smuul ei mahtunud Maarjamaa meridiaanile. Tal oli siin kitsas. Maa, mis veel Kristian Jaagule ja Juhan Liivile oli jalgsimehe armastus, oli äkki andnud poeedi, kelle haardelaiust ei rahuldanud mõnesajakilomeetrine lauskmaa Kallastest Haapsalu kalameesteni ja Loksa merekoolist Heinaste merekoolini.

Aga mitte ainult ta tahtmised, ta sõnadki. Lugegem teraselt — üldise kirjandusteadmise huvides ja noore Smuuli olemuseni küündimiseks — täna juba pigem koolikohustuslikke kui hingekohustuslikke esimestel sõjajärgsetel aastatel kirjutatud poeeme «Kuidas Koguva küla käis punavooris» ja «Mina — kommunistlik noor».

Tunnistagem: see luule on sõnaliselt, loosungiliselt kõrgem ja pateetilisem, kui seni harjutud siin pastelse vaimulaadiga ülesõidukohtadel, nagu ütleb elu- ja raamatutark Jaan Kross.

Juhan Smuul vajas teisi rütme ning nõudis lainele laiemat amplituudi, kui Väike väin anda suutis.

Ehk arvab igaüks isemoodi — selles ongi tsiviliseeritud ning kõrgkultuuriga inimkonna maailmatajumise võlu —, aga vähemasti nende ridade kirjapanija silmis on nii inimese elu kui loovinimese töö pidev endale sobilike rütmide otsimine, ja kui vaja, siis nende rütmideni pürgimine, alistumatu võitlemine. Vaimuloidus märgistab rütmituid, looduse poolt unustatud inimesi.

Maailmamerelt leidis Smuul rütmid, mille järele ta veri ja alateadvus kisendanud olid. Tekkis äratundmisrõõm, mida juba Aristoteles väitis suurimaks ja salapäraseimaks kõigist esteetilistest naudingutest. Smuul ei käinudki merel nii palju, ajaliselt nii pikalt ja sedavõrd hulk kordi, nagu me automaatselt oletama kipume. 1955. aastal heeringatraaleriga SRT-4244 Norra merel, 1957—1958 Antarktises, 1959. aasta detsembris Jaapani merel ning 1960. aasta südasuvel Teravmägedel. Kõik. Ainult neli korda. Kokku ei üht tervet aastatki kajutielu.

Aga loominguliselt?

Näidend «Atlandi ookean», lasteraamat «Meremees Murka», vestelis-satiiriline «Muhulaste imelikud juhtumised Tallinna juubelilaulupeol», väike, aga tihe ja kirev-sisukas kimp mereluuletusi, «Jäine raamat», «Jaapani meri, detsember».

Rohkemat ei nõuta kelleltki.

Enamik meist hindab Juhan Smuuli ja mere suhet kirjaniku eneseVÄLJENDUSE seisukohast, s. o. tema teoste alusel, talle endale aga oli kahtlemata sootuks olulisem selle suhte eneseTEOSTUSLIK moment.

Ma tahan väita, et oma sisimas hindas Smuul merel isiklikult üle- ja läbielatut rohkem kui seda, mis ta kirja pani.

Oli ilmtingimata hetki, kus ta näiteks jäi rahule Smuuli merelviibimisega, aga esitas endale pretensioone kõige kogetu vahenduse mitteadekvaatsuses.

(Looja ei jõua iialgi täiuseni — see on ilmsesti jumalast inimesele mõeldud piin —, aga loojal on vähemasti eneseteostusest ehk õigemini öelduna eneseületamisest saadud hetkerahulduse õigus.)

Smuul oli noores põlves nõrga tervisega. Tema suurest suguvõsast oli tuberkuloos viinud igaveseks helge meele ja lahtise peaga mehi, ja ei jätnud saatus puutumata Juhanit ennastki. Tervis ei andnud tal suures sõjas püssi kanda, haigused luurasid teda hiljemgi salaja kogu elu.

Smuuli merelepürgimises oli eneseületamistahe kui mitte peamine, siis üks olulisemaid momente — üles köetud, toetatud, saadetud Muhumaa külavahelauludest ning raapurjeka-vintsutusigi näinud ja ilmamere tuuli nuusutanud meeste meelierutavaist meenutustest. (Kala tuli saartele siitsamast merest, kartul ja leib niruti välja kivisest mullast, aga rahakopikas ja romantiline laul jõudsid Muhu- ja Saaremaale enamjuhul välislaevadel elatist teeninud meestega.)

1950. ja 1953. aastal üritas ta tulutult pääseda India ookeanile vaalapüügilaevaga «Slava». Ei pääsenud ta löögile 1956-ndalgi aastal, kui Antarktisesse suundus talvitajaid kütusega varustav õlitanker.

1957. aasta kevadtalvel, kui mälu mind detailides ei peta, pakuti talle Antarktika-reisi ühtäkki kui kingitust taldrikul. Mingil Moskva-nõupidamisel küsis ühe keskajalehe tollane peatoimetaja, kes Smuuliga kõrvuti istus, muu jutu sekka:

«Juhan Jurjevitš, lõunanabale soovite sõita?»

Smuul oli parimais meheaastais — 35! —, maja ehitamine Kadriorus pooleli, Põhja-Atlandil kord juba kogetud suure laine rahustav ja raske ülevus veres, ja toosama teist päeva kestnud pikkade kõnede pidaminegi siin metropolis tüütamas — Smuulile oli see talumatu nagu mis tahes sageli küll väga tarvilik, aga ikkagi ülearu venitatud kroonukoosolek, kus paljud vaid oma valju häält ja ilukõnet nautisid. Võib üksnes oletada, kui kõrgetele mastidele kisuti sel hetkel muhulasest poeedi unistuste purjed.

Mind, jumala eest, huvitab eriliselt, mida konkreetselt vastas Smuul tookord oma saatuslikult vigases vene keeles, aga ilmsesti võinuks ta vastata kui valesti tahes, iga sõna eri ilmakaarde longates, — mehe olemus, selle hetke sisuline tõde jõudnuks kõigil sajal juhul ikkagi peatoimetajani.

Smuul meenutas mõnigi kord sooja tänuga, et ei lastud teda tookord vaeva näha ühegi bumaaga täitmisega: ajalehe kaadriosakonna daamid koputasid järgmisel hommikul viisakalt tema numbritoa uksele võõrastemajas «Ukraina» ning vormistasid nobedasti kõik tarviliku.

Ka ei oska ma teile sõnaliselt vahendada kõike, mida koges Smuul näiteks tollel Antarktise-reisil. Torm, mereüksindus, maaigatsus, kajutipiiratus nagu ookeani avaruski, siniste vete mastaapsus ja taeva kõrge lõpmatus avaveel on küll kirjeldatavad nagu armastuski, aga kes meist ei teaks, et tõeliselt mõistavad armastust ikka vaid armunud, armastajad ja hüljatud.

Ma saan teile seetõttu vahendada vaid isiklikku merdsõitnu-kogemust; selle kogemuse intensiivsusvärvid pole muidugi need, mis Smuuli mõõtu loojal, aga ehk on nad parema puudumisel vähemasti reaalsusele pretendeerivad filmikoopiad Smuuli looduspuhtast ja loomulikust kõigetajumisest.

Smuul nimetas laeva merekloostriks. Unustagem korraks tolle tavapäraselt valge kiviehitise pelk jumala poole pööratus ja kivipõrandate jahedus ning mingi steriilsuski; meenutagem pigem kloostrite kunagist osa nii kultuuri kandmises kui säilitamises, meenutagem inimese igapäevaseid vestlusi oma hinge ja süümega, seda kestvat kisendust puhtamaks saada ja kõrgemale tõusta ning toda karmi eraldatust, toda müüri segava, madala, häiriva

n.-ö. tühiselt igapäevase vastu, monotoonsustki, millega maksti kinni puhastustule valusvaikne hõõgumine — ja te võite vaimustuda Smuuli poeetilise metafoori täpsusest, selle kokkulangevusest avamerd kündva laeva igapäevaeluga.

Inimene, kes ei uju ega lenda, on lõpusteta ja tiivutu. Tal ei jätku õhku.

Smuul oli oma natuurilt ja haardelt kotkas, kellele on antud tiirelda kas mägede või mere kohal; et aga ulguveele saada, tuleb see, nagu kõik oluline ja kallis elus, kinni maksta priitahtliku sulgumisega kloostrisse. Smuul on kirjutanud kajutitundest ja Suurest Hallist (veidra tõlkelapsusena vene keelde vahendatud kui Большой Халь ja inglise keelde Big Hall, mille eest tõlkija, olgu muld kerge andekale Leon Toomile, pidanuks eluajal saama mõne kuu tingimisi . . .).

Artiklis «Inimestest, raamatutest, merest» pihib Smuul sõna-sõnalt nii:

«Ja kui minult kirjandusõhtutel tavatsetakse küsida, kas ma armastan merd, ei oska ma vastata. Ei oska vastata sellepärast, et ma tean, mis asi on kajut. See tähendab minu jaoks mere kurbust, mere lõpmatust ja väga harva ka mere ilu. Illuminaatori paksust klaasist ring vahib nagu vihkava inimese silm.»

Smuulile ei meeldinud sugugi, kui mõned tema merekindla meelega sõbrad kaptenid väitsid, et Suur Hall on väga ilus ja poeetiline väljamõeldis, ja, noh — intelligentidele.

Elukutseline meremees muidugi Suurest Hallist ei räägi. Ka Nansen ei rääkinuks. Ehk meenutasid kaptenid nende poolt nii austatud ja armastatud kirjanikule, et elus kõiki helli uksi ei avata. Ei paotatagi. On olemas tabud: sõdinud mehed ei räägi surmahirmust ja tormist tulnud merehirmust.

Lugeja ometigi, maismaine ja lihalik, tänagu Smuuli selle inimliku nõrkuse eest, mis meile merel üleelatavaist tundeist vahendab vahest kõige olulisema.

Lugegem koos üle paar lõigukest mere ühelaadilise, halli, tapva monotoonsuse kunstilisest sõnastamisest:

«Suur Hall, Merenukrus — kujuta, näota ja silmitu; sajanditevanune ja ikka uuesti sündiv udu piimjast seinast, lainete loksumisest ning hallidest pilvedest pea kohal . . .

Siis, kui Suur Hall käib mööda laevakoridore ja kuulmatute sammudega treppidest tõuseb või laskub, — siis karda lage. Lagi on tema liitlane, tema süngete filmide kinoekraan, sinu ajutise kurbuse suurendusklaas. Ennem võid lugeda Dostojevskit kui kois selili olles kajutilakke vahtima jääda.

... vaadates inimest, kes halval, hallil päeval üksisilmi kajutilakke vahib, võib surmkindlalt öelda: «Ajutiselt on ta küps!», s. o. ei kõlba millekski. Merenukrus on tal nii tugevasti kõri pihku võtnud, lagi näitab talle kõike säärases kõverpeeglis, et mitte üksnes mõtted, vaid kogu keha, kõik lihased on haaratud tuimast tahtetusest ja käegalöömisest... See on Merenukruse kõige raskem vorm ja inimestele, kes end kajutilaest lahti kiskuda ei suuda, on pikk merereis vististi individuaalne, enda rajatud põrgu.»

Ma ei ole lihtsameelne, et uskuda: need read on kirjanik üles tähendanud vaid oma reisikaaslaste hingeliigutusi teraselt silmates ning meelde jättes. Kui Flaubert kinnitas, et Emma Bovary on tema ise, siis oli kirglik merelekippuja Smuul mitmete laevade piisavalt kitsaste kajutite eri värvitoonides, aga üldiselt matt-tuhmjad laed ise ruutsentimeeter-haaval ja luupteravalt üle uurinud. See kõik on isiklik, läbi tunnetatud, kohati isegi filosoofiani viidud. Ja võtkem pärast sellist teavet veel ka atlas või gloobus, mõõtkem kas või vaksaga ära too latakas lagevett Kaplinnast lõunamandri jääni, mille «Kooperatsija» läbis mõnel päeval vaid kaheksa sõlme tehes, ning mõelgem — noh, eks see küll naiivne ja lihtsustatud ole —, kui sügav võib too ookean olla päris keskpaigas, kui üksik on vana laev siin «möirgavatel neljakümnendatel» ja «Hobuse laiuskraadidel» — ja ei siis enam tundu ime, kui inimene kramplikult väldib lakkevahtimist ning oma isiklikku päevikusse (s. o. hilisemasse «Jäisesse raamatusse») kirjutab:

«Hall, rõhuv päev. Lugesin O'Neilli ja mind masendasid tema «Õli» ja «Tsoonis», eriti «Õlis» meisterlikult ja suure psühholoogilise usutavusega antud õrna inimkarakteri ja mere üksluisuse vaheline võitlus. Nõrga iseloomu puhul võidab mere üksluisus, selle raske press iga partii.

Stendhali «Punases ja mustas» hindab juba vanglas olev Julien Sorel oma sisemisi jõutagavarasid ja jõuab

otsusele: «Täna ma olen vähemalt kakskümmend kraadi allpool surma tasapinda.» Minul pole «surma tasapinnaga» midagi tegemist, kuid pikal merereisil peab inimesel olema oma sisemine tasapind, millest allapoole laskuda ei saa. Täna olen ma paar kraadi sellest allpool.

Sajab lumega segatud vihma. Nähtavus — nii hinges kui merel — on halb.»

Loomult oli Smuul väga pehme, õrn, delikaatne inimene. Ma ei kujutle situatsiooni, kus ta saanuks näiteks tahtlikult solvata naisterahvast, kuigi ta oma sisimas vaikse kirumisega rääkis mõnegi daami vaimuannetest või kõne- ja klatšimahust, mis kisendas klubist või saalist välja suurte lavade järele, ja endamisi sajatas, et hääleõigust ei luba meil inimeselt mingi seadus ära võtta.

Smuul ei visanud koera ja kassi kivi või kaikaga. (Vahetult pärast sõda, kui olud nõudsid, olnud Smuulilgi, nagu räägiti, õige lühikeseks ajaks tilluke taskurelv, mida ta aga iialgi ei kandnud — see roostetas auto pagasiruumis. Ema Ruudu palunud kord Koguvas poeg Juhanil kukk ära tappa, mis poeedi väga murelikuks teinud, kuna temale ses toimingus midagi eetikavastast oli. Aga alati seisab sellisel hetkel kõrval hea inimene, kel tululik nõu varuks — niisiis pidi kuke elu lõpetatama pauguga, lihtsalt ja lühidalt. Poeedil on poeedi käsi ja kuulil oma teed — kuke asemel olevat tookord patta sattunud pere kõige parem kana...)

Aga Smuulil oli oma paindumatu ja nihkumatu, mis tahes tormidest või sotsiaalsetest ilmamuutustest sõltumatu sisemine tasapind, sirge selgroog, vabatalupoja uhkus. Suur Hall mõõtis ja murdis seda tasapinda, mõnikord julges mõned sammud sel astudagi, kuid esmahetkel kaldpinnana tundunud hingelaad osutus proovimisel mäkketõusurajaks, konarlikuks, kiviseks, järsknurkseks.

Merd sõitvaid inimesi Smuul lausa armastas, neist mõned aga — nimetagem ennekõike kapten Anatoli Jantselevitšit — jättis ta pikkadeks aastateks n.-ö. inimlike eeskujude kaptenisillale.

Kõik mäletavad ja teavad, et Smuulile meeldis inimeste tähelepanu ning hea seltskond; talle ei meeldinud koosolekud, kuid olid seda armsamad õdusad istumised lähedaste sõprade või kolleegidega. Seejuures kannatas ta suure valuga, esimesel võimalusel aga vältis tundidepikkusi kohviarutlusi, kus (hästihoolitsetud küüsi vaada-

tes või märkamatult oma kunstiinimese-soengut kohendades) tõsise näoga ja usaldavalt arutati suuri ülemaailmseid tõdesid:

«Tšehhovi anne oli tõesti erakordne. Kuidas ta armastas inimest!

... Te muidugi teate, et Dostojevskil oli langetõbi? Loomulikult, jah... Muidu ei oleks ta, uskuge mind, suutnud nii sugereerivalt kirjutada. Suur kirjanik on ikka haige inimene.

... Ja Tolstoi, ma mõtlen, mõned leheküljed just «Sõja ja rahu» kolmandas osas, neid võinuks pisut lühendada. Tihendada. Kunstis on kontsentraat eriti oluline. Minul isegi peamine.»

Smuulile meeldisid inimesed, kelle vaimne ja kultuuriline dekoltee ei ole liiga sügav — s. o. inimesed, kes palju teades oma informeeritust ja eruditsiooni sulle peale ei suru, kes ei edvista, vaid pruugivad oma tarkust targu ja tarvilikul hetkel. Umbes nii, nagu ujuvad madalas lastis sügava süvisega kauba- või kalalaevad, mille korsten ja mastid mitte liiga kaugele ei paista, aga laadung on meile oluline ning vajalik.

Selliseid mehi leidis Smuul kapten Vaino Noore tillukesel heeringatraaleril SRT-4244, «Kooperatsijal» polaaruurijate keskel, ta trehvas neid raketirühmas Jaapani mere ilmalaeval 1959. aasta detsembris ning ka «Vorovskil» Teravmägedele suundudes.

Suure mere sügavamate ja spetsiifilisemate üleelamiste hulka kuulub kahtlemata kahe pikal reisil oleva püügilaeva külgumine avaookeanil — keset lõputut ja mõõtmatut sina, raadio teel kokkulepitud geograafilises punktis, kus orientiiriks pole ei kivi, kändu ega pilvenurka.

Külgunud mereroosteste laevade ülemise paaditeki reelingutele, sinna, kus taaveteil ripuvad päästepaadid ning umiseb ja tupsub endamisi ja tõsiselt laeva suur valge korsten, nõjatuvad oma igapäevases tööriietuses inimesed — pikka aega ühest laevast ja veest, ühest horisondiringist, ühest üle-, ära- ja läbigi räägitud teabest piiratud inimesed: uudistama, võhivõõrale inimesele lihtsalt silma vaatama, nii nagu teineteist vaatavad pikast rännakust väsinud laaneloomad, kes lagendiku eri servadelt äkki vastamisi juhtunud, — abitud ja selgepilgulised oma mõistatahtmises, tuuldunud, kulunud, pingul.

Tundide kaupa, kuni laevad koos, võidakse niimoodi vaadata.

Laev, vangla, haigla ja kroonukasarm, arvan ma, on oma tõeses ja võltsimatus halastamatuses ühendatud mingite ilmsesti Dostojevski, Flaubert'i või Tammsaare sulge nõudvate sidemetega. Siin sünnivad, elavad ja kaitsevad trotslikult oma eluõigust inimelu kõige aluspõhjalisemad väärtused. Nõrkadel on siin vähe lohutust.

Smuul tahtis ja tuli alati merele tagasi nii merenukruse kui ka meeste pärast. Mõlemaga mõõtis ta end, kontrollis oma inimolemust, valuläve püsimist süüme tundlikul nivool.

Smuul oli merel kui kotkas kajutis.

See võrdlus on mind saatnud kümmekond aastat.

Laevakajutis on inimese tiivad tõepoolest aheldatud, aga seejuures tunnetab ta ometigi eriliselt intensiivse jõuga oma lennusuutlikkust, oletatava lennutee trajektoori pikkust ja pilgule avaneva vaate avarust.

Kui pisut veel sellesse võrdlusse süüvida — ikka leidub mõni, kes küsib, miks tahetakse kotkast kajutisse suruda, kas ehk pole selles kavalat allegooriatki? —, siis sisuliselt võttes piirab meid kõiki meie oma aegki nagu kajut: justkui mööda heledat kuuteed vaatame illuminaatorist välja tuleviku poole, justkui sügavasse masinaruumi vaatame minevikku. Oleme kammitsetud oma aega, aga vabad unistustes.

Suuresti meri tegi Smuulist maailmakodaniku. Raamatud, reisimine ja meri andsid talle selle osa haridusest, mis haigustega kiusleval Tooma Jukul noores põlves puudu jäi.

Kes korraks vaevub heitma avaramat ja üldistavamat pilku kogu eesti kirjandusele, näeb, milline määrav osa kuulub siin neile, kes koduõuest välja astusid, laia maailma üle vaatasid, nähtu alusel oma haridust ja haritust kohendasid ning alles siis ületasid tolle tõelistele kunstiloojatele ning kultuurisuunajatele omase pieteedi — kas mul ikka on midagi öelda? — ja jätsid aegumatu, aastakümnetega klassikaks kristalliseerunud pärandi. Nimetagem siin ennekõike Vildet, Tuglast ja Semperit. Lisagem kaasaegsetest Smuuli, Prometi, Mere, Krossi, Valtoni.

Ma võin välja kirjutada teisegi rea: Suits, Tammsaare, Sang, Kaalep, Runnel, Kaplinski.

Viimati nimetatute matkameridiaanid on lühikesed,

aga selle korvamiseks on mõõtmatu nende töö enda harimisel, võõraste kultuurideni ja filosoofiasuundadeni jõudmisel ja ka rändamisel mööda seda mitte iialgi ammendatavat maastikku, mida B. Pasternak nimetas «душевные территории человечества».

Juhan Smuuli Kuristiku tänava kodu avaras külalistetoas langes valguskimp pikale helkjasmustale söögilauale läbi ümmarguse, illuminaatorit meenutava akna.

Sellel laevaaknal aga seisis uhke raapurjekas, vooljas, elegantne, erutav.

Ka rahvakirjaniku viimases elupaigas Meriväljal Tuulteel võis ta soovi korral läbi ümmarguse akna välja vaadata.

Ma ei tahaks oma arutlusi sellest mehisest inimeses lõpetada meeleoluga, mida sisaldavad järgmised read kuid see meeleolu surub end ise peale.

Merivälja ümmarguse akna foonile ilmub minu kõigi viimaste meenutuste Smuul — juba väsinud, üleni hall, natuke longunud õlgade ja täiesti ebasmuulilikult kurbade silmadega.

Niimoodi istub meretoodril väsinud kalakotkas, kui ilmamuutus, eesootav torm või madalpilvitus on kala sügavale põhja peletanud.

Märtsis 1971, kui olime viimast korda kätelnud, jäi ta sellises poosis akna alla.

Väga kiiresti progresseeruva haiguse viimastel kuudel jõudis ta ilmsesti mõelda kõigele nähtule ja loodule.

Ma olen — tõsi küll, ainult iseenda tarvis — püüdnud sõnaliseltki formuleerida üht võimalikku mõtte- või elu analüüsi varianti, mis võis tuua rahutut valu juba öösse vaatavale Suurele Rändurile. Ehk oli see niisugune:

«Oma maad vist pidanuks armastama — kuigi see pole ju teadlik, analüütiline tegevus — pisut teisiti, vähema kärsitusega, suurema kannatlikkusega, püsivama süüvimisega — armastama iga puud, kivi, pilve ja inimlast. Aga... vahest poleks see targu läbimõeldud, isegi planeeritud armastus põletanud sellise valuga, sedavõrd armuta, et juba kolmekümneselt üleni hall olin.

Mine tea.»

Jaanuar 1982

THOMAS MANNIGA LÜÜBEKIS

Prof. Villem Alttoa mälestusele

1926. aasta juunikuu algul sõidab Thomas Mann Lüübekisse.

Aasta tagasi on sünnilinn talle andnud aukodaniku nimetuse.

Kulub küll veel kolm aastat, enne kui «Buddenbrookide» autor kroonitakse Nobeli preemiaga (oktoobris 1929), kuid palju kordi enne seda seisab ta kõrgele tunnustusele väga lähedal — kõrvuti küll Reymonti ja Shaw'ga, küll Bergsoni ja Undsetiga; nii et tollasel varasuvel 1926, kui Mann Šveitsi mägikuurordist Arosast, mille kuivpuhast õhku vajab ta naine, üle aastate jälle oma lapseealinna jõuab, võib teda pidada nimekaimaks viimasel aastasajal siit võrsunud meheks.

5. juunil 1926 — täpselt 700 aastat on möödas päevast, mil Lüübek sai vaba riigilinna staatuse — peab Thomas Mann peokõne.

Neil aastail ei alustata kõnesid enam jumala poole pöördumisega.

Mann loeb kuulajaile algul kuus rida Goethet — oma põhjatu harituse ja lõputa mälu juures laenab Mann kogu pika elu jooksul väga harva kelleltki muult riimitud tsitaati — ning seejärel, otsekui siiakutsumise pärispõhjuse unustanud, otsekui seitsmele pikale sajandile käega lüües (mida ta kultuursus ja takt küll lubada ei tohiks!), kordagi tagasi vaatamata Läänemere kuulsa hansalinna minevikku, isegi Lüübeki õigust nimetamata, laseb ta silmale valusalt särada oma jumalast kingitud esseistiandel — rikkas perekonnas üleskasvanu ja euroopalikult koolitatu vaim! — ning räägib mitu tundi vaid oma suguvõsast ja ennekõike iseendast.

Mann nimetab oma kõne: «Lüübek kui vaimuelu vorm».

Viiskümmend viis aastat hiljem, suveajal nüüdki, asub

üks passi järgi meremees, aga kutsumuse poolest Manniga sama tööd tegev eestlane siinsamas Hansahafeni kai ääres munakivisillutisele ning loeb esimesi tänavasilte: Große Altefähre, Engelsgrube, Kleine Burgstraße. Esimeselt vastutulevalt vanakeselt kuuleb ta, et järgmisel aastal oodatakse Lüübekisse kõikide endiste hansalinnade esindajaid. Kohe meenutab ta aju varem nähtuid: Tallinn, Rostock, Gdańsk. Esmaemotsiooniks jääb ometigi siinoleku pelk, ent triumfeeriv fikseerimine: Hier stehe ich! — Minagi olen siin!

Muidugi sai Mann tookord kutse Lüübeki sõita varakult kätte. Hiljaaegu oli ilmunud «Võlumägi», mille kohta mees paari aasta pärast — tema puhul mitte kunagi eneseupitamisena tunduvalt — võib öelda, et romaan on juba ilmunud peaaegu kõigis Euroopa keeltes ning suurt huvi äratanud Ameerikaski. Vaimses kõrgvormis on ta kahtlemata: tõelise professionaalina on Mann kõrgvormis kogu elu, see on tema normaalseisund. Kõne ei reeda neid mõttevaevu, mida mees tundnud: Manni lause on elegantne nagu ta välimuski.

Ja ometigi — millise arutluskäigu tulemusena, mida elutargalt mõistes, mida andestades ja mida ilmtingimata öelda tahtes on ilmale sündinud see esimesest kuni viimase lauseni programmiline kõne? (Veel lisaksin — diplomaatiline kõne.)

Istun väikesel puupingil linnaliini bussipeatuses, minu kõrval elegantsete prillidega hallipäine saksa vanamammi, nahkrihma otsas tilluke must puudlikoer, ja vaatan üle vilka liikumisega tänavaristmiku viie sirge gooti torniga punasest tellisest ehitist. Väga kiriku moodi. Matkajuhi järgi peab see olema Heiligen-Geist-Hospital. Maakeeli siis Pühavaimu Haigla.

Silitan korraks puudlit, ütlen talle nagu minu koertest kirjutav vend — «Onu sõber, jah!» —, naeratan vanaprouale — «Der schönste Pudel!» —, ootan ära rohelise tule ning astun *Hospital*'i kaarja ukse poole.

Väike plaadike seinal kinnitab selle olevat Euroopa vanimaid haiglaehitisi (1276—1281). Seitsesada aastat järjest on nende müüride vahel jagatud toitu, ravimeid ja kaastunnet, ning praegu on ta varjualuseks — tillukesed ja valged ja puhtad üheinimesekongid (kongid ikkagi!) — omasteta-toetajateta vanainimestele. Üleni valges halastajaõde paotab seal kaugemal just ühe kongi ust.

Noore mehena lahkus Thomas Mann Lüübekist. Siin linnas, nagu ta siiralt väidab, veetis ta õnneliku lapsepõlve.

Mann on 15-aastane nooruk, kui sureb ta isa, lüübeklaste hulgas kõrges lugupidamises senaator, kelle lahkumist saadab kogu linna lein. Likvideeritakse üle saja aasta viljamüügiga tegelnud firma. Eramaja südalinnas müüakse maha. Ja õige pea lahkuvad Mannid Lüübekist. Praktiliselt ei tule nad siia linna enam kunagi tagasi. (Nii et kui Thomas Mann sajandilõpu kolm viimast aastat istub Roomas ja Münchenis mahuka romaani kallal, kirjeldamaks ühe Lüübeki patriitsiperekonna langust nelja sugupõlve jooksul, ei tule ta kõikvõimalikke vajaminevaid poliitilise ja ärielu andmeid, linna ajalugu ning majanduslikku arengut või allakäiku puudutavaid materjale ise hankima, vaid saadab kirja isa poolt sugulasele konsul Wilhelm Marthile, ja see kohusetundlik kaupmees läkitab talle tõepoolest ammendavalt täpset teavet.)

1901 kirjastab Fischer «Buddenbrookid». Ühe romaani kaante vahel sünnib ja sureb neli inimpõlve. Kriitika võrdleb mahukat teost puutelgedega vankriga, mis liiva kinni jäänud. Juudi verd kirjandusteoreetik Samuel Ljublinski on ainuke, kes ajalehes «Berliner Tageblatt» lausa naermaajava enesekindlusega väidab: aeg muudab selle romaani vaid suuremaks.

Kehva tervisega Ljublinski on ammu surnud, kui Thomas Mann 1925. aastal Lüübeki aukodanikuks valitakse ja aasta hiljem palutakse 700-aastasele vabalinnale peokõnet pidama.

Maailmakuulus mees vaatab nende austusavalduste puhul ometigi selge pilguga tagasi minevikku.

Inimene ei saa ju ära unustada, et teda sajandi algul nimetati linnuks, kes oma pesa täis teinud. Laimajaks, kahjuriks, tänamatuks. Meheks, kel pole süümet ega korralikkust. Ta oli kõigest kõike kirja pannud tükikese ajalugu, aga tema õnnetuseks juhtus see olema allakäigu, lagunemise, kadumise periood. (Pool sajandit hiljem kirjutab Albert Camus, et ajaloos tuleb ikka ette perioode, kus inimene, kes kinnitab, et kaks korda kaks on neli, saadetakse võllasse.)

Mann pole pärast «Buddenbrooke» lüübeklane. Ta on põlatu.

Aga Mann ei ole siiski sündinud ühes tähtkujus Hein-

rich Heinega, kes peab tänaseni põlgust kandma. (Kõik ponnistused Düsseldorfi ülikoolile suure luuletaja nime anda on siiani luhtunud.) Buddenbrookide suguvõsa lugu hakatakse lugema kümnetes keeltes ning aina uut ja kasvavat tähelepanu saavad nii autor kui romaani tegevuspaikki. Ilmuvad tõsised ja soliidsed (*sic!*) seletused, miks kõik kirjapandu nii tähenduslik ja kestev on. Ja bürger muudab, vähemasti formaalselt, oma meelt. Lüübeki bürgerist, kaotajast ja laimatust, saab pikkamisi osaline selles uudishimus, tähelepanus ja kuulsuseski, mille põhjustajaks kunagiste jõukate Lüübeki Mannide noore võsu nõnda pahatahtlik paistnud kirjatöö. Bürger jääb meelemuutusele vaatamata muidugi bürgeriks edasi: ta lihtsalt omastab midagi sellist, mille lcomisel tal pole tulnud kättki külge panna.

Mengstraße 4, Maarja kiriku lähedal, asub praegu nn Buddenbrookide maja. Eelmise sajandi lõpul kuulus see veel Thomas Manni isapoolsele vanaemale, kes Mann pere kõigisse viiesse lapsesse suhtus sakslasliku lembuse ja hellusega. Hele ja rõõmus on kolmekorruseline hoone punaste tellisehitiste vahel, mustlase väljanägemisega madalakasvuline naisterahvas parajasti üle-tänava-maja ee uulitsat pühkimas, kolm jõngermanni kõnnitee asfaldi istumas, välkuvvalged silmad peas, puhtad tugevad hambad säramas tõmmus näos. Naine seisatab korraks — mööda astub soliidne abielupaar, mehel must kunstkäs (mis rindelt? küsin), pildis on midagi igavikulist, kestvat igisaksalikku —, ja kui luuaga naine neile järele vaatab, fikseerin, et ta saab veel sügisel neljandagi järel tulija.

Euroopa muudab näovärvi.

Lüübek pole enam see ainult-saksa-linn, kus kasvas Mann. Vähemasti poolteist miljonit on neid tõmmunäolisi üle kogu *Bundesrepublik Deutschland*'i, kõige lihtsama vähekvalifitseeritud töö peal, kasinamates korterioludes, *Gastarbeiter*, nagu neid kutsutakse. Türklased, kreeklased, jugoslaavlased, iraanlased. Füüsiliselt tugevad, olmelisel ja kultuuriliselt vähenõudlikud, valmis tegema mis tahes töid, mille eest makstakse Saksamaa LV margaga.

Eelmisel aastal käisin Hamburgis Altona kalaturul, kus kalaga kaubitsetakse juba 400 aastat järjest igal laupäeva varahommikul. Aga linna teises servas nägin tuliuhket plinkvalget ja kiiskavsinist muhamedi mošeed,

mille võõras miljonilinnas tööd leidnud kaasmaalastele oli kinkinud endine Iraani šahh.

Kui sirvid ajalehe krimikroonikat, satud iga aastaga ikka sagedamini mittesaksa nimedele. Enamasti on nad tagaotsitavad, aga, nagu tänases «Bildis», juba ohvridki: Elbe ääres kala õngitsenud kaheksa-aastane Michael Riesterer ja üheksane Halluk Kocel tapetud... (Mõni aasta tagasi nägin psühholoogiliselt usutavat ja põnevat, ilmselt puht olmest laenatud süžeega Saksamaa LV mängufilmi, kus soliidses keskeas, lugupeetud ja korralik sakslannast linnaproua võtab endale armukeseks kohmaka, häbeliku ja kandilise alla kolmekümnese *Gastarbeiter*'i, kes sedamoodi kogeda sai, et puhanud füüsiline jõud on õige mitmeselt hinnas. Proua sõbrannad vaatavad toimuvat algul põlgusega, siis üleoleku ja irooniaga, siis kaastundega, lõpuks aina selgema kadedusega...)

1926 on Lüübek veel nii elustiililt kui rassipuhtuselt klassikaline bürgerite linn, kaubandusliku väikekodanluse õdus kants.

Thomas Mann teadis väga täpselt, kuhu ta sõidab.

1945. aastal, kui Teine maailmasõda lõppemas, räägib Mann USA-s ameeriklastele Saksamaast ja sakslastest. SIIS ütleb ta oma sünnilinna kohta selgelt: «maailmakolgas». SIIS räägib ta üldse eriliselt karmilt ja selgelt nii oma kodulinnast kui ka kaasmaalastest. Ta üldistused on ajalooliselt hõlmavad ja inimtundmiselt põhjalikud, tema mõtlejastiil ja väljaütlemine just niisugused, nagu nõudis Stendhalgi:

«Pour être bon philosophe, il faut être sec, clair, sans illusions.» (Hea filosoof olgu kuiv, selge, illusioonivaba.)

(Muuseas, selles kõnes Mann Goethe luulet ei tsiteeri, vaid usaldab ameeriklastele weimarlase ühe tavalises arutluses väljaöeldud mõtte: sakslased tuleks nagu juudid üle maailma hajutada, sel kombel avaneks teiste rahvaste hüvanguks kõik see hea, mis neis olemas.)

Oma 50. sünnipäeva auks peetud banketil aasta enne Lüübeki-sõitu lõpetab Mann tänukõne selliselt:

«Kõige tähtsam on mitte muutuda liiga bürgeriks, mitte leppida, et sulle osutatud kaastunne, usaldus ja austusavaldused muudaksid sind bonsaks, mingiks eetikamagistriks; tuleb jääda moralistiks, see tähendab inimeseks, kes on veel aldis tunde- ja moraalipuhanguile... ühesõnaga — kunstnikuks.»

5. juuni kõne Lüübeki bürgeritele on kirjutanud oma kõigist selle linnaga seotud tundenüanssidest detailideni teadlik, illusioonivaba, vaimses kõrgvormis olev, keskea kainusega oma kuulsusse suhtuv, aga tunde- ja moraalipuhanguile aldis kunstnik.

Thomas Mann ei alusta maapealsest ja maisest, ta ei meenuta, et Lüübek sai vabalinna õigused Barbarossalt, ta ei räägi, kui turvalise mulje jätavad Burgtor ja Holstentor, kui õdusalt kodused ja puhtad on südalinna munakivitänavad, mis viivad sind XVI sajandil ehitatud vilja- ja soolaaitade juurde, ei juhata sealt mõtet sadamale, laevadele, ladudele, siinse elu aluste alusele — kaubasuhetele.

Ei! Ei! Ei!

«Buddenbrookide» kirjutaja ütleb esmalt: «Kallid kaaskodanikud!», s. o. samastab end kuulajatega, kuid tal pole plaaniski selle samastuse nimel ja täideviimiseks trepi kaudu alla astuda, endale võltslaulu suhu panna, lihtsureliku igapäevaseid mõtteradu korrata, siinsele vaimulaadile järele anda, — Mann kisub kaaskodanikud ÜLESPOOLE.

Mann tõstab bürgerid nende igapäisest sfäärist välja, asetab sõbraliku ja usaldusliku naeratusega lausa enda — XX sajandi suurvaimu kõrvale; vaba õelusest, irooniast ja kahjurõõmust, hakkab rääkima ühest sootuks teisest maailmast — kunstist. Vähimagi vaeva ja pingutuseta viib ta nad kõrgusele, mille ise valinud — ei kramplikkust, ei poosi, inimene hingab vabalt kui eelmäestikus, millest ülespoole jääb juba päristipp, s. o. puhas filosoofia, milleni Mann siin lihtsalt ei pea vajalikuks tõusta. Ja ainult aeg-ajalt vaatab ta kuulajaile kui alla orgu, ning siis vist on nimelt puhtsakslaslik heldimus see, mis kogu etteaste suurt panoraami rikkumata laseb tal öelda mõne lause bürgerite toetuseks: humanism sisaldab ju alati mõistmist ja kaastunnet . . .

Hilisel pärastlõunal keeran An der Untertravelt väiksesse põiktänavasse, et kohvikuletis pudel head õlut juua. Maksan nurinata viis marka, kuigi kallis on see tõesti, aga kahekordse hinna põhjus saab selgeks enne, kui kõrvalpukis istuvalt noorelt musta habemega prillikandjalt küsida jõuan: kitsasfilmiaparaat hakkab surisema, projekteerides väikesele ekraanile nonstopset füüsilist armastust.

See ei kuulu Manni linnas minu programmi, aga elu on juba kord selline, et tema ootamatusi mitte sedamaid valeks ei tohi tunnistada ega ka hakata ägedalt korda majja lööma ning võõras kloostris oma seadusi maksma panema. (Mann tunnistab — ei, mitte Lüübeki-kõnes —, et temal oli seksuaalne ärkamine «hiline ja tormiline», langedes ajaliselt ühte Schopenhaueri filosoofiasse süvenemisega ja kujunedes mingiks «metafüüsiliseks ekstaasiks».)

Kolmveerand tunniga on filmidel ring peal, õlu on hea, saksa õlu.

Ihurõõm ekraanil hakkab otsatut, nüüd juba tuttavat kordumist uuesti peale. Joon ühe õlle veel. Meelsasti arutaksin pisut maailmaasju noore mehega enda kõrval — õlu kergendab keeleraskusi —, aga foon, mis nüüd ei ole enam informatsioon, vaid müra, segab. Ma ei armasta muuseume, ja kui tahes kaunitesse ajaloo- ja kunstiharuldustega linnadesse ma aeg-ajalt ei satukski, kisub mind ikka ja ennekõike tänavale, kohvikutesse ja odavatesse joogikohtadesse, sadamate, õhuvaksalite ja raudteejaamade ootesaalidesse, hipide ja narkomaanide «kaitsealadele».

Olen tahtnud kuulata elava inimese häält ning ilma diplomaatilise protokollita arutada maailmaasju. Kui juhtuvad mõnikord Tallinna minu ammused sõbrad Moskvast, Leningradist või Kiievist, teinekord välismaalasedki, olen nende saabumisest rõõmustatuna nad pärast taaskordset vanalinnast vaimustumist viinud meie üsna Euroopa tasemel uutesse baaridesse või eeldatavalt hea köögiga restoranidesse. Viimastel aastatel olen ma seal istudes ometigi üsna harva saanud maailmaasjadest rääkida, sest orkestrimuusika ja ingliskeelsed laulud löövad sind kurdiks. Ma olen mõnikord raha pakkunud, et detsibelle taltsutataks, aga minu raha on odavam ja vähem vajalik kui see undamine. Klaasitõstmine ja plakatnaeratamine on selle kultuurse söömaaja juures ainsad kontaktivõimalused, mida üle laua istuv kallis külaline mõista saab. Tõenduseks, et tõesti on mõistetud, tuleb vastastikku väga tihti klaasi tõsta ja naeratada. Kui sa sellises olukorras hakkad teisele inimesele midagi kõrva rääkima, võidakse sind joomaseks pidada, juhtub aga teine inimene naisterahvas olema, tõlgendatakse kõrva rääkimist veel omamoodi.

Möödasaanud varasügisel viisin oma soomlastest külalised Tallinna vanalinnas restorani. Suur saal oli tühi, kõik neljakohalised lauad ootamas. Küsisin leti taga seisvalt kelnerilt, kuhu me viiekesi istuda võime.

«Kuhu soovite. Tõstke üks tool juurde.»

Kui me kümme minutit oodanud olime, tõusin ise ja küsisin kelnerilt menüüd. Leidsime end tahtvat midagi teistsugust, kui toidukaart seekord pakkus. Väljudes tagastasin kelnerile menüü, vabandasin, et eelistame sedapuhku mujal istuda, ja tänasin teda.

«Olge head, tõstke tool tagasi,» ütles kelner mulle viisakalt.

Külalised jäid uksele ootama, kuni ma aknaaluse laua juurde astusin ning tooli tagasi tõstsin. Viisakalt, alistunult ja alandlikult.

Ma olen seda lugu mitu korda üle mõelnud.

Kui keerata Lüübekis An der Untertravelt Mengstraßele, võid enne Buddenbrookide majani jõudmist sisse astuda Schabbelhausi — ajaloolisse restorani XVI sajandil ehitatud kaupmehemajas. Engelsgrubelt aga leiate kaks restorani laevnike gildi hoones, mis valminud aastal 1535 ja mille seinale ammuaega tagasi on suurte kalligraafiliste tähtedega maalitud: Allen zu gefallen — ist unmöglich. (Kõigile meeldida on võimatu.)

Astuks varasügisesel pealelõunal kas Schabbelhausi või Schiffergesellschafti uksest sisse tõmmunäoline *Gastarbeiter*. Tegelikult ta ei astu: ta sööb kodus või töökohas või kõige odavamas bistroos. Ta on ka pisut põlatud — sigivad kui kassid! Aga ehk ajas ta lihtsalt uksed segi; nüüd lappab ta menüüd, leiab kõik ülearu kalli olevat ja tõuseb tooli kolinal — ei, ümber tool ei lähe, ainult jääb lauast kaugemale — ning uksel peatab *Gastarbeiter*'i kelner ja ütleb: «Olge head, tõstke tool tagasi.»

Niemals! Nie! — Ei iialgi saa midagi sellist toimuda! Ärge ajage naerma! Võib tulla vaid peremees ja öelda need sõnad — kelnerile: «Näed, Hans, ühe tooli oled sa unustanud tagasi tõstmata.»

Läänes teab inimene igal töökohal väga täpselt oma kohustusi. Pikki sajandeid teab siin Süda-Euroopas iga inimene *pünktlich* kõike, mille eest ta palka saab. See korralikkus, distsiplineeritus, rahvusteadvus hoiab praegugi õitsvana ja jõukana kogu liitvabariigi. Paljudest linnadest, mida viimase kahekümne aasta jooksul näinud

olen, ei räägi ükski majandusliku jõukuse, võimsuse, luksusegi keelt nii selgelt kui Lüübekist kuuskümmend kilomeetrit edelasse jääv maailmasadam Hamburg, Teise maailmasõja totaalpommituse ohver.

Sõja süütamise ja Euroopa alandamise eest maksis kogu Saksamaa. Jätkus pomme ka vanale Lüübekile. Aga kui praegu lased kiirliftil end viia Peetri kiriku torni, ahhetad vaatepildi klassikalisest ilust: all laiub tellispunane gooti saar jõekäärude puhassinises kaisus . . .

Peetri kiriku kõrges tornis haarab mind mingi sentimentaalsus, tunne, mis on eriliselt omane sakslastele — jah, just samale rahvale, kellele on omane ka rikkusekõrkus, oma keelega piiratus ning julmus. Saksa muusika, suur osa saksa kirjandusest ja filmikunstist, saksa maastikki oma ödusust sünnitava puhtuse, korralikkuse ja värvide valikuga (otsige siit nn. mereväesinist!) on romantiliselt sentimentaalsed, lähedased sellele tundele ja mõistele, mida märgistab sõna «idüll».

Kui lapseeast pärit sentimenti räägib Mann «kaaskodanikele» lugu, kuidas ta nägi Travemündes tolle aja kuulsat luuletajat Emanuel Geibelit (1815—1884). Loomulikult silitas Geibel Mannil pead. Geibel ei õnnistanud muidugi tulevast Nobeli laureaati, ta lihtsalt tundis väikese Thomase lugupeetud isa.

Ometigi saab Mann selle idülliga seoses oma kõnesse panna kellegi vanamammikese küsimuse, kes Geibeli matuse ajal oli pärinud:

«Kes nüüd tema ametisse määratakse? Kes saab poeediks?»

Mann ei hakka ironiseerima küsimuse bürgerliku lihtsameelsuse üle. Mann sõnab, et Geibeli kohta ei pärinud keegi, et Geibeliga lõppes klassikaline romantilisus, kuna uus ootas tulekut — psühholoogiline proosa, naturalistlik romaan, mis enam ei kummardanud liiga sügavalt ilu ja aatelisuse ees . . .

Aga sama looga seoses ütleb Mann ka oma tuntavalt siirad tänusõnad Travemündele. Mann räägib niimoodi:

«. . .Travemündes liitusid meri ja muusika minu südames igavesti lahutamatuks ühtsuseks, sellest tunnete ja mõtete liitumisest aga sai alguse uus stiihia — sündis jutustamine, eepiline proosa.»

Ta lisab selgituseks — mis küll kunstiga mittetegeleva kuulajaskonna enamikule ainult elegantselt kõlavaks

sõnaliseks formuleeringuks jääb —, et tema silmis o eepose mõiste alati olnud tihedalt seotud mere ja muu sikaga, kujutades endast teatud mõttes nende kah sulamit.

Lühidalt: selle selgitusega on välja öeldud «Budden brookide» loomise tunnetuslik ja filosoofiline lähtekoh (mis küll niisama tarvilik ka hilisemate «Joosepi ja t vendade» ning «Doktor Faustuse» mõistmiseks).

Lüübekis kirjutan esimese päeva õhtul oma päevikusse

«Lüübekil ei ole seda maailmalinna esinduslikkus mastaapsust, hiilgust ja luksust, mis on Hamburgil. Väi kekodanlik rahu valitseb siin linnas. Ärevust tekitaval palju musta väge — *Gastarbeiter*'eid. Kogu Euroopa suureneb joobnud inimeste arv. Siit linnast pidi Th. Man igatsema välja. Sellel linnal pidi kuluma palju aastaid, e mõista, kes on Mann. Varblased ei tea, mida näeb kotka mere ja mägede kohal.»

Meri oli väljapääs siit linnast.

Neile, kellele Mann praegu räägib, on meri selle linn sissetulekuks.

Travemünde on Lüübeki merevärav, praegu Saksama Liitvabariigi üks kõige õdusamaid supluskuurorte Lääne mere rannas. Laevaga Trave suhu jõudes näed juba kümmekonna miili tagant paarikümnekorruselist «Maritim» hotelli. Hotelli vastu jõe teisele kaldale on ankurdatu elegantne neljamastiline parklaev «Passat». Alevik pühakojaks on XVI sajandil ehitatud St. Lorenzi kirik Travemünde oli kõige tavalisem kaluriküla, kui lüübek lased ta 1329. aastal krahv Johann III-ndalt ära ostsid Nüüd pakutakse siin kõikvõimalikke tänapäevaseid vee protseduure, kõige elegantsemaid logelemisvõimalus ning õige mitut mekki närvikõdi hasartmängijaile: rulett, bakaraa, «Black Jack», «American Roulette», «Punto Banco». Kes endast väljas, võib närvide rahustuseks traavida edasi-tagasi mööda 4,5 kilomeetri pikkust kuldpuhast liivaranda. Alevik on saksa idüll.

Travemünde kasiinos käisid ruletti mängimas Gogol Turgenev ja Dostojevski. (Kaks viimast küll mitte üheaegselt, sest nad ei sallinud teineteist.)

Pikas kunstnikuelus on Thomas Mannil neli erilist kiindumust: Goethe, Nietzsche, Tolstoi ja Dostojevski. Nietzsche ja Dostojevski paneb Thomas Mann mõnikord ühte paari, sest mõlemad suurvaimud kannatasid ränkade

haiguste all. Langetõve kõrval oli Dostojevskil veel teinegi niisama parandamatu haigus — hasartmäng.

Ainsa nädala jooksul, 18. kuni 24. maini 1867, saadab Dostojevski Hamburgist oma naisele ühe ahastava kirja teise järel:

«Siin oleks hea elada, kui poleks seda neetud ruletti.» — 19. V 1867.

«Ma kiirustan kõigest väest, tahan korraga, ühe päeva jooksul võita nii palju, kui vähegi saab; külmaverelisus kaob, närvid ütlevad üles, ma riskin huupi, vihastan, teen panuseid ilma arvestuseta, see on segi läinud, ja kaotan (sest kes arvestuseta, juhuse peale mängib, see on hull).» — 22. V 1867.

Küllap mängis ta samamoodi Travemündes. Alevikust, kust Th. Mann hiljem kogu eluks kaasa viib mere ülenduse, lahkus vene suurvaim tühjade taskutega ja värisevi käsi.

Kõnes lüübeklastele ei räägi Mann lähemalt oma kirjanduslikest eeskujudest ega õpetajaist. Siiski nimetab ta kolme, kes aitasid tal üle saada kõhklustest kirjanikutee pärisalgul:

«. . . minu ida-lääne lemmik Turgenev, Tolstoi grandioosne moralistlik looming ja Gontšarovi teosed.»

Seniajani oli siin ennekõike räägitud sellest, et Venemaa-idast veeti siia mett, lina, puitu, vilja, karusnahku; Lüübekist Novgorodi, Tallinna, Riiga läksid laevad vääriskmetalli, soola, heeringa, riide ja veiniga. Aga Mann pihib bürgereile, kui tahate, v a i m u e l u h a n s a s u h t e i s t.

Võime ainult oletada, kuipalju Manni kuulajaid 5. juunil 1926 olid lugenud Turgenevit, Tolstoid ja Gontšarovi. Parimal juhul iga kümnes. Tõenäoliselt veel vähem. Ma astun sisse Lüübeki suurimasse raamatukauplusse ja tuhnin seal paar tundi. Raamatuid on väga palju, läbi kolme korruse. Preisilikult pedantse otsimise peale leian lõpuks «meie omadest» Tolstoi «Anna Karenina» ning Tšõngõz Ajtmatovi «Varased kured». Kõik. Ei muud.

Skandinaavias — Helsingi, Oslo, Stokholmi ja Kopenhaageni esinduslikes raamatupoodides — võib klient leida kirjandust maailma kõigis suurkeeltes. Neist mekadest olen sageli ainult seetõttu lahkunud, et jalad väsivad ära või hakatakse uksi sulgema. Nii maailmalinnas Hamburgis, Kielis kui ka siin vaikses Lüübekis pead aga

leppima teadmisega, et sakslased ostavad vaid saksakeelset kirjandust. Siin tunnetad taas ühe keelega piiratust — suurtele rahvastele nii omast.

Thomas Mann valdas oma emakeele kõrval ladina, itaalia, inglise ja prantsuse keelt. Ta oli kogenud, et iga uus keel mitte ainult ei mitmekordista suhtlemisvõimalusi, vaid et teise rahva loodud pelk abstraheeringki — kuiv grammatika — võib avardada mõttekategooriaid, sundida maailmale teisiti vaatama. Tuleb ilmtingimata vahetada riiet ja veini karusnahkade ja mee vastu — Lüübeki kunagine õitseng ja positsioon sündisid sellest —, kuid nüüd seisab kuulajate ees lugupeetud senaator Manni poeg, kelle raamatust kogu maailm on lugenud siinsete patriitside nelja põlve ajapikkusest allakäigust, kes aga ometigi ei nuta midagi taga, ei vaata valuga minevikku, ei kihuta bürgereid kunagisi eeliseid ja jõukust tööga või jõuga tagasi võitma, — ei, nende ees on uhke, vaba ja tark inimene, sõltumatu ja rikas sootuks teiste arusaamade järgi.

Ja kui kuulajaile miski sel päeval tõesti meeldib, siis selle mehe esinduslikkus ja jutu tarkus, mille kõikide nüansside mõistmiseks mõnigi oma aju peab pingutama ja mõndagi mõistet või emotsiooni endale kaudselt ära seletama: ikka o m a saksa keeles, o m a Lüübeki kategooriatega.

Siin on ju mees, kes äkki annab aimu, et mitte ainuüksi Wagner pole helilooja, vaid ka Tšaikovski ja Debussy. «Buddenbrooke» kirjutas ta Roomas, Gontšarovi luges Skandinaavias puhkusel olles. Hiljaaegu on ta tulnud Pariisist. Ta räägib, mida arvati tema romaanist Hollandis ja Taanis.

Praegu seisab Lüübeki südalinnas Landesbanki ees umbes inimesekõrgune valgest kivist kolmtahukas, millele on graveeritud tekst:

«Es kam der Tag und die Stunde, wo mir klar wurde, dass niemals der Apfel weit vom Stamme fällt, dass ich als Künstler, viel echter, viel mehr ein Apfel vom Baume Lübecks war, als ich geahnt hatte.»

Need sõnad lausus Thomas Mann 5. juunil 1926 vabalinna Lüübeki 700. aastapäeval. Kolmtahukas pandi paika 1975. aasta suvel, kui täitus 100 aastat Manni sünnist, kuid lubatud mälestusmärki ei ole tänini. Kirjaniku sõnu tänust ja armastusest pole eriti südamesse võetud.

Lugegem kõne sisuline sõlmpunkt, Manni ülesastumise pealkirja lahtimõtestav tekst veel kord üle:

«Jõudis kätte päev ja tund, kui mulle sai selgeks, et õun ei kuku kunagi õunapuust kaugele, et mina kui kunstnik olen Lüübeki puu õun sootuks tõelisemas tähenduses ja suuremal määral, kui arvata oskasin; et need, kes minu raamatu teatud kriitilisest teravusest solvununa tahtsid näha minus ärajooksikut, reeturit, võõrast, eksisid sügavalt ja et mitte ainult selles raamatus, vaid ka kõigis teistes, kogu minu kunstilises loomingus, kogu minu tegevuses — kui tähenduslik või tähtsusetu see olekski — ei tule näha mingisuguseid suguvõsatu hulguse puhtesteetilisi formaalseid otsinguid, vaid teatud eluvormi, ja nimelt Lüübekit kui vaimuelu vormi.»

(Tunnistagem: ilusasti, küll pisut kõrgesõnaliselt, aga väga selgelt öeldud, nii et õigustus ei kasva süüdistuseks, valitud täpne sõnastus aga võib esile kutsuda meeleliigutuse.)

See vaimuelu vorm, nagu lihtne näha, on sündinud ühe langusloo nägemisest, analüüsimisest ja mõistmisest — vormis «Buddenbrookid». Kaotusest, minetamisest ja valust õppimist Mann muidugi ei maini. Tema lahkub pärast kõnet, kuid kaotanud jäävad siia. On kergem lahkuda, kui oled end Lüübeki õunaks tunnistanud.

Minule isiklikult jätab sügava mulje see, et Mann ei kipu rääkima germaanlaste missioonist, vaatamata sellele, et Nietzsche ta lemmik on ning et hansalinna kunagine hiilgus praegu selliseid mõttearendusi lahedalt lubaks.

Ei möödu kümmetki aastat, kui Hitler halastamatu salakavalusega meelitab fašismi rüppe ka selle linna tüüpilise bürgeri, väike- ja keskkodanlase, kes tunneb end kindlusetult ning on poliitiliselt viletsa orienteerumisvõimega.

Kas tõesti aimab Thomas Mann midagi ette juba 1926. aasta suvel, kolm aastat pärast seda, kui Hitler koos Ludendorffiga üritas Münchenis võimu haarata?

1945, kui kaksteist aastat maapagu juba seljataga, arutleb Mann niimoodi:

«Raske on öelda, kuivõrd määravad suurvaimud rahvuse iseloomu, mõjutades isikliku eeskujuga selle kujunemist, ja millisel määral on nad ise selle kehastus ja väl-

jendus. Selge on üks: saksa iseloom tõukub poliitikas eemale, ei ole võimeline seda vastu võtma.»

Aga siin on ikkagi jutt rahvuse napist paremikust teistsugustest, neist, kes fašismiga kaasa ei läinud. Schiller, Goethe ja Heine; Mann, Einstein ja Brecht, olgu nad kas või mööda tüve allaveerenud õunad saksa rahvapuult, olid natsionaalsotsialistidele ikkagi ussitanud hapud, mürgised...

5. juunil 1926 räägib Mann end lüübeklaseks, aga kümme aastat hiljem on ta taas nende hulgas, kelle *nomina odiosa sunt*. Nii on tõesti raske öelda, kas suurvaimud üldse kujundavad rahvuse iseloomu...

Mõne päeva pärast, kui Lüübekist lahkun, kirjutan tillukesel kirjutuslaual laeva illuminaatorist sissetulvavas helesinises valgusvihus oma päevikusse:

«Kirjandus on iseenda orienteerimine ajas ja ruumis, pidev oma koordinaatide väljendamine ühiskonna, ajaloo, kultuuri, poliitika, eetika, usu, rahvustunde, au, ilu, vabadusmõistete jne. jne. jne. suhtes.

Suur kirjanik on nagu laev keset ulgumerd, nii et kõik tema asukohamuutused on kohe näha lugejale, keda aina huvitab, mida teeb laev nii umbvaikuses kui tormis.»

Kõik tormid on veel ees, praegu süvendab Mann kogenud oraatorina kuulajate usku sellesse, mida ta teesidena juba väljendanud:

«... loen endale auasjaks tõestada, et Lüübek linnana, millel on omapärane ilme ja iseloom, Lüübek kui eriline maastik, keel, arhitektuur... on leitav kogu minu kirjanikutegevuses, algusest peale, ta määrab ja valdab seda.»

Kui oled võõrais paigus, pead jõudma palju näha, kuid on väga tarvilik saada aeg-ajalt kas või tunnikski kas või illusoorsetki eraldatust, et jõuda emotsioonist selge tunideni, mõistmiseni, analüüsitu fikseerimiseni. Olen just seetõttu istunud tundide kaupa Euroopa kirikutes, keset sadade aastate vaikust, esmapilk altari poole, aga siis iseenda sisse, selg toetumas nõnda mitte usule, vaid austusele ja mõistmisele siin olnute ja siia tulevate suhtes, aeg-ajalt ometigi heldides millegi nii kestva püsimisest, kui Õja ning Väskinde lihtsad kirikud Gotlandil, Kiievi Petšerski suurklooster ja Sofia katedraali XI sajandi freskod, Pariisi Ladina kvartali Saint-Germain-des-Prés

või siinnegi XIII sajandil ehitatud Jakobi kirik oma kuulsate hilisgooti orelitega.

Inimese saatus on alati tema hinge saatus. Ehk ongi siis rahva hingele mõtlemiseks õige koht siin kivi jaheduses, pühakodade rõskuses, kuhu hinge on nii palutud kui ka tule, mõõga ning sajatamisega saadetud, sunnitud, vägistatud, tapetudki. Võitlus hinge eest on inimkonna ajalugu.

Mann ei sallinud Lutherit, tuletan endale meelde nüüd muuseumina toimivas XIV sajandi frantsiskaani Katariina kirikus. Mann möönis Lutheri küll olevat grandioosse figuuri, aga jõhkra, ropu suuga, pidurdamatusse raevu sattuva — antieuroopaliku, nagu ütleb Mann. («Ma ei oleks tahtnud olla tema külaline...») Mannile on vähe, et inimene on kuju, Mannile olgu inimene inimene.

Vana toomkiriku ukse ees seisab Hamburgi TV suur ja uhke autobuss, ohtralt kunstiaardeid sisaldavas pühamus on aga juba üles seatud kõik heliseadmed õhtuse kontserdi otseülekandeks.

Siin jaheduses võin ma ometigi üksinduda, kuni väljas möödub südasuve soe vihmasagar, mis peseb jälle puhtaks lindude armastatud Heinrich der Loewe pronkspea, ning seejärel istun tunnikese vana Lüübeki vägeva mehe pilgu all valgel puupingil rohelise muru servas, et järele uurida, mida sel juulipäeval oma lugejaile tarnib Lääne-Saksa mõjuvõimas pressimagnaat Axel Springer, keda eelmisel aastal nägin tööle lendamas soomustatud helikopteriga — et ta ise ei satuks oma «Bildi» sensatsioonuudistesse.

Supermarketi-kuningas Leo Hurler läheb lahku oma naisest ning võtab ära noore blondi sekretäri Sigrid Haagi. Praegu on nad puhkamas Tuneesias, aga naasmisel vormistatakse abielu ning neiuke kolib tillukesest korterist mahagonmööbliga sisustatud kuuetoalisse villasse. Leo Hurleril on esimesest abielust kaks poega — 5-aastane Andreas ja 3-aastane Michael —, kuid «Sigrid armastab väga lapsi», rahustab «Bild».

(Abieluõnn, olgu nüüd öeldud, on neid hädatarvilikke ja kõigutamatuid puhtsaksalikke väärtusi, mis Thomas Mannile endastmõistetav ja mis osutub ka üheks, ma ütleksin, maisemaks momendiks Manni kõnes Lüübekis 5. juunil 1926. Thomas Mann kasvas üles viielapselises perekonnas, tal endal on järeltulijaid kuus.

Pidulised kuulevad sellist seletust:

«... eetiline alge ei luba loovinimesel vaadata kunstile kui mis tahes inimlikust kohustusest vabastajale; ta sunnib sind looma kodu, perekonna, rajama vaimuelule, kui heitlik või korratu see mõnikord polekski, tugeva, väärika, ühesõnaga bürgerliku vundamendi.»)

Kinokuulutused — jätame erootika kohe kõrvale — teatavad, et huviline võib vaadata Michael Cacoyannise filmi «Kreeklane Zorbas» ning Luchino Visconti «Surma Veneetsias» (muidugi on viimase puhul lisatud, et see on tehtud Thomas Manni maailmakuulsa teose järgi).

Uued automargid, uus mööbel, uued külmkapid, jalgrattad, fotoaparaadid, filmikaamerad.

Seitse poolpaljast kaunitari viimasest James Bondi filmist.

Ahaa — pikk loetelu sellest, mis kõik kingitud «sajandi pulmadeks» inglaste kuninglikule noorpaarile — prints Charlesile ja *lady* Diana Spencerile.

Saudi Araabia kuningas Chalid — nafta! nafta! — on läkitanud 301 briljanti koguhinnaga 25 miljonit Läänesaksa marka.

Rootsi noor kuningapaar kinkis inglise noortele hõbedast küünlajala. President Mitterrand Raoul Dufy' maali «Regatt Deauville'is». Ameerika naftamiljonär Wymann Fraley kirjutas oma iseseisvat (kuninglikku muidugi) elu algava noorpaari nimele pisukese aktsiapaki. Diplomaatiline korpus pani rahad kokku ning ostis abieluvoodi — 21 000 Saksamaa Liitvabariigi marka.

Kuninganna kink peab olema kuninglik: poeg saab maamaja — 5 miljonit marka.

Väikesest Segemoori asulast läkitab aga üks hea südamega inimene Charlesile ja Dianale tonni turvast: «...et noored ei peaks külmetama Buckinghami palee keldrites.»

Aga Lüübeki kuulsa raekoja ette tooval uulitsal, peaaegu kõrvu ajalehekioskiga, kust minugi «Bild» ostetud, länguvas ja kuldavas soojas päikeses, mis sinu hinge vaigistab-õnnistab turvalisusele, õdususele, rahule, näikse noored tudengiealised poisid-tüdrukud mitte midagi teadvat rahatuhlamise loomulikkusest, hedonismist siin lausa silmaväsitava jõukuse maal, kus küllaga kõike nähtavale seatud; ei! nad on üles riputanud ema Therese pildi: vana naise väsinud, ilmetu, hingetu nägu, tühjad silmad — üks neid harvu juhtumeid, kus ihu hinge kohta midagi ei pihi, kus kivimüür rohelise taime sootuks oma varju jätab; ja selle Kalkuta ilmajäetute, kodutute, santide ja haigete avitamisega maailmamaine saanud naise pilgu all näidatakse mööduja ile kõige lihtsamaid pantomiime, tükati sootuks saamatuidki, nii et hakkab piinlik Melpomene pilamisest, kuid mööduja peatub ometigi ning poetab oma marga nelinurksesse kastikesse, millel suured kirjatähed: «Bangladeshi nälgivatele lastele».

Eelmisel ööl, nagu «Bild» lüübeklastest lugejatele veel teada annab, on üks meilegi hästi tuntud mees ühtäkki ilma jäänud õdusast suvekodust ning kahest autost: tulekahju möllas Heinrich Bölli maamajas. Kirjaniku enda kohta — kui must suits, punased leegid ja maja kokkuvarisemise ragin värvikas-võikalt ära kirjeldatud — tuuakse pealtnägija sõnad: «Ta oli rahulik ja sõbralik.» Kui tuletõrjujad oma mitu tundi kestnud töö lõpetasid, kutsus Böll nad «zu einem Cognac», et kõigi nimed üles kirjutada ja pärida, mil kombel saaks mehi tänada.

Härra Brings, nagu ajaleht ilusti vahendab, palunud Böllilt: «Ma sooviksin teie raamatut «Klouni silmaga» koos autogrammiga.»

Kui laev Hansahafeni kai äärest välja keerab, võtab rahulik Trave meid jälle enda hõljutada.

Jõgi tõi meid ja jõgi viib.

Meile millekski antud aeg on tavaliselt liialt põgus, et toomist ja viimist igaviku vormiks kanoniseerida, ja kui miski praegu räägib püsimisest, kestvusest ja igavikust, siis teevad seda hansalinna nooljad kirikutornid, saatjad veel siiski, kui linn juba jõekäärude ja metsade varju jääb.

Neist igaüks tuletab mulle meelde erinevat vaikust ja erinevat jahedust, erinevat rõskust ja erinevat pühadust, erinevat sügavust või kõrgust, mida hing neis koges.

Peetri kirik.

Maarja kirik, kus ristiti Thomas Mann.

Katariina kirik, kerjusmunkade palvepaik.

Toomkirik oma ohtrate kunstiaaretega.

Jakobi kirik — meremeeste pühakoda.

Heinrich Mann tuli siia linna tagasi ainult üks kord — isa matusele.

Thomas käis peokõnet pidamas.

Nad mõlemad olid juba ise saanud vaimuelu vormiks

ning ei võinud armastada linna, mille vormidest ja tavadest pääsemine tähendaski neile kunstnikuks küpsemise vabadust.

Aga minus sünnitab see jõekäärude, metsaroheluse ning ajahetke varju kadunud soe tellispunane linn vaid heldimust.

Armastus või vihkamine, mida tunnevad suurvaimud, ei ole normiks surelikule.

Lüübek, 1981/1982

KOHTUMISI KUULSATE INIMESTEGA

Andrei Voznessenskiga Irakli Abašidze kodus

Akadeemik, poeet ja ühiskonnategelane Irakli Abašidze kutsus enda juurde koju Boriss Polevoi, Aleksei Surkovi, Andrei Voznessenski ja minu.

Me sõitsime läbi õhtuse Tbilisi.

Me sõitsime nelja autoga.

Mäletan, kui rikkalikult oli kaetud laud ja kuidas kitarride saatel laulsid kaks mustlannat.

Andrei tõusis õige varsti lauast ja seisatas akna all, lipsuta nagu alati, üks käsi taskus nagu sageli, ja vaatas õõsse, võõra linna kuuma hinge, ja peaaegu ei rääkinudki.

Andrei oli juba siis väga kuulus.

Järgmisel päeval — istusime kõrvuti kirjanike kongressi presiidiumis — joonistas ta plokilehtedele kaski.

Ma mäletan: varjamata vaatasin ma, kuidas ta joonistas plokilehtedele üksikuid, väga loomulikke ja väga nukraid kaski, mis tummalt ja üksikult kui Modigliani naisenäod jäid ta plokilehtede keskele.

Ta ei teinud ühtki märkust sõnavõttude kohta, ei esinenud ise. Ja kui tuli vaheaeg, tõusis ta oma kohalt, üks käsi taskus, valge särgi kaelus lahti, ja oli üksik kui põhjamaa puu lõunamaa päikese all, keegi ei saanud temast mööda vaadata: ta oli habras, puhas ja puutumatu ja me mõistsime kõik koos ja igaüks eraldi, imeliku mõtteselgusega siin leitsakus, et meil saab olla vaid üks, kellestki dikteerimatu kohus: hoida puutumatuina Venemaa hapraid kaski.

Valentin Katajev Jõgeva jaamas

Valentin Katajev ei ole ilmsesti kunagi käinud Jõgeval, aga ei pruugi mina seda teada.

Nii arutlesin iseendaga, kui koos kirjanik Jüri Tuulikuga ammusel märtsiõhtul — kahutas, taevas veretas, puudel külmetasid kuldnokad — astusime jaama poole, kummalgi paberisse mähitud lillekimp käes.

Meiega samale rongile asutas end Jaak Joala, keda veel jaamahooneski piiras kakskümmend noort inimest.

Inimestest ja soojadest jaamatuledest kaugel, perrooni öösse umbuvas otsas seisis üksik mees, pisut vimmas, kerge mantliga, mille hõlmu tuul sasis kui purje, mis päeval üksinda valendades on kandunud ikka kaugemale sinimerele, ka lähemale õhtule, mis pikkamisi kaotab värvid.

Miks ei võinud see mees olla Valentin Katajev?

Kõikides võõrastes jaamades, kui mind saadetakse või mul tuleb käes hoida paberisse mähitud lilli, vaatan alati vargsi tõmbetuuliste perroonide lõppu, ja ma olen selliselt Tamsalus, Kiltsis ja Rakkes näinud üksinda, kellestki tundmata külmetamas Leonid Leonovit, Halldor Laxnessi ja William Saroyani.

Rakvere jaamas muuseas tõmbas 1972. aasta oktoobris üksinda suitsu Voltaire, ja ta ei läinud Leningradi rongile, sest ootas hobuseid, ja kellelgi ei tulnud pähe talle öelda, et ajad on muutunud; teda ei tundnud keegi, isegi mitte kohaliku KEK-i mitmekordselt premeeritud mälumängurid, kes viiekesi sõitsid tööalasele komandeeringule Ermitaaži, et nädala ajaga pähe õppida kõik seal olevad maalid.

Georges Pompidou Chamrousse'is

13. veebruaril 1968 jagati Grenoble'i talimängudel medalid naiste slaalomis.

Et mõni päev varem näppas kaunis austerlanna Olga Pall mängude korraldajailt kuldmedali kiirlaskumises, tulid prantslased nüüd seda tulisemalt toetama oma tüdrukut Marielle Goitscheli.

Goitschel tuiskas kui tuul ja libises kui laviin. Goitschel, nagu nüüd spordipressis kaunilt kirjutatakse, oli suveräänne võitja. Tihe rõngas ajakirjanikke, treenereid ja vaimustatud kaasmaalasi piiras olümpiavõitjat, kui Chaine de Belledonne'i mägiteedelt keeras Chamrousse'i suusastaadionile kuuest läikivmustast sportautost koosnev eskort, millele kui unest ärganud noored politseinikud läbi rahvamassi energiliselt ja resoluutselt teed tegid.

Elegantse soepruuni suusajopiga mees, keskmist kasvu ja paljapäi, väljus teisest autost ja sammus kohe liituud saatjate ees finišikanga alla, kus õhetavad ja õnnelikud võitjad ei väsinud poseerimast fotomeestele. «Pompidou, Pompidou, Pompidou...» käis kahin läbi rahvahulga.

De Gaulle'i valitsuse peaminister Georges Pompidou, tulevane Prantsuse Vabariigi president, kätles ja õnnitles Marielle Goitscheli, kanadalannat Nancy Greene'i ja Annie Famose'i.

Seisin neist maksimaalselt kümne sammu kaugusel, nii et kuulsin sõnaselgelt isegi juttu. Vähemalt sada fotomeest plõksutas sellise vaibumatu kire ja õhinaga, nagu oleksid vahetpidamata tärisenud õmblusmasinad. Silmadel oli valus välklampide sähvatustest.

Ei olnud kahtlust, et minagi pidin jääma vähemalt pooltele kaadritele.

Järgmisel varahommikul tõusin reipa ja õnnelikuna ning ostsin meie mägipansioni fuajeest kõik ajalehed — ka Austria ja Lääne-Saksa omad, mida operatiivselt olümpialinna toimetati.

Suured värvifotod — Georges Pompidou kolme graatsilise suusaneiuga lumiste Alpide foonil — kaunistasid kõiki väljaandeid.

Mind ei olnud ühelgi pildil. Ei olnud ka soomlast Kalevi Ukkolat ja tšehh Karel Máchat, kellega me finišikanga all kõrvuti seisime. Juhtisin nendegi tähelepanu antud asjaolule.

Me jõime koos ära pudeli *cinzano*'t ja leidsime üksmeelel, et Lääne ajakirjandus tegi retušeerimisega kõige kiendavamat ülekohut väikestele, märkamatutele ja tagasihoidlikele inimestele, eri rahvustest ausatele spordisõpradele, kellelt ju mitte keegi ei saa ära võtta õigust kah pildi peale jääda.

Kaarel Ird eesriide taga

Väheste inimestega olen elus sedavõrd mõistvates ja südamlikes suhetes olnud kui «Vanemuise» direktor-peanäitejuhiga, keda mõnikord on kutsutud ka Vanaks Hirmsaks.

Kui sai valmis uus «Vanemuine» — Irdi nuhtlus, õnn ja rõõm korraga — läksin Tartus olles suurt ja imposantset Melpomene pühakoda oma silmaga vaatama.

Ird tegi saalis proovi. Jutt ja juhendamine käis vaikselt, ainult mõnikord kuuldus sekka valju häält ja väljendusi, nagu kamandanuks marssal Žukov eesliinile saadetud väljaõpetamata soldateid.

Mati Unt, kes sel ajal töötas veel «Vanemuises», ütles mulle, et Irdi ei tohi mingil juhul segada, aga tema ise näitab mulle kõige tähtsamaid ja moodsamaid lavaseadmeid.

Ütlesin, et tahaksin näha ainult seda aparaati, millega lastakse lavale *deus ex machina*. Mati hoiatas ka, et kuna Ird teeb saalis proovi, peame me üle lava minema nii vaikselt, et ükski laud ei kriuksuks.

Kui me olime lava keskel — Mati sokipöisil ja mina pehmetallaliste importkingadega — hakkas Unt näpuga üles lae alla näitama, kus jooksid mingid trossid, kaablid, telefoniliinid või etteütlemistorud. Ma ei saanud sugugi aru, mis on selles purjelaevataglases uut, moodsat ja olulist, aga ma pidin oma rumalust varjama ja tegin vaimustatud näo, et tohoh kurat! ah isegi sellise tehnika olete välja kaubelnud!

Ja just siis, kael õieli üles vahtides, kaotasin korraks tasakaalu: ei ma kukkunud ega komistanud ega haaranud Undist ega uuest tehnikast — lihtsalt astusin sammu paremale, ning jälle tasakaalustunud jalge all kriuksusid armsalt ja pisut kurvalt kui vihma saanud viiul «Vanemuise» suure lava veel kuivavad põrandalauad.

Saalist, teiselt poolt eesriiet, ütles Vana Hirmsa rahulik ja elutark hääl:

«Lehmad lähevad üle lava.»

Armas lugeja, ma tean, et suure teatri juhtimine ei jäta Irdile praktiliselt mingit aega iga ajalehenumbri ja raamatu läbilugemiseks. Nii et kui Teiegi vaikite, ei saa Vana Hirmus õnneks iialgi teada, mes ta moole ütelnd.

Lõunasöök Ivan Papaniniga

Lugusid, kus me tagantjärele targad oleme, aga sinilindu enam kinni püüda ei jõua, juhtub meie kõigiga.

60-ndate aastate keskel, kui veel lehemehena leiba teenisin, läksin ühel südasuvisel keskpäeval lõunatama hotelli «Palace» restorani. Ainsa vaba koha leidsin tagarea nurgalauas hallipäise, valgete lühikeseks pügatud vuntsidega admirali kõrval, kes oma söömaaega juba lõpetas. Admiral meenutas mulle Viktor Šklovskit.

Ta istus, parem õlg minu poole, väikesed tugevad käed laudlinal, sõbralik ja vestlusvalmis pilk suunatud noorukesele lauda istunule.

Admiral ulatas mulle menüü.

Dešifreerisin aumärkide linte tema vormikuue vasakul revääril: tervenisti kuus Lenini ordenit!

Arvet makstes võttis admiral pintsaku küljetaskust lihtsa metall-lukuga naisterahva-peenrahakoti ja parajat raha otsides ei meenutanud ta mulle sõjaväelast, vaid oma töö keskelt haruharva linna sattuvat elupõlist maaharijat, kes teab, et raha antakse ainult töö eest.

Admiral soovis mulle head isu.

Kui ta püsti tõusis, nägin oma üllatuseks, kui lühikest kasvu ta on. Aga midagi veel olulisemat tõrjus selle fikseeringu: vormikuue revääril kiiskasid kaks Nõukogude Liidu kangelase Kuldtähte!

Lasksin oma mälusilmast läbi kõik viimase suure sõja vaprad meresõdijad, aga ühtki neist ei meenutanud see sümpaatne, lühikesel sammul laudade vahelt ukse poole minev aastates admiral.

Kui lõuna söödud, läksin hotelli «Palace» administraatori juurde ja palusin, et ta ütleks mulle hotellis peatuva admirali nime.

«See on Papanin,» ütles administraator. «Vaevalt sai hommikul tulla, kui muudkui kõlistavad ja piiravad, ja igasugu lehemehed käivad ja pildistajad ja ülemused. Vist on mõni kuulus mees. Aga teate, noormees, ta on niisugune tagasihoidlik inimene, justkui polekski admiral.»

Federico Fellini Helsingis

Helsingis olin ma esimest korda 1965. aasta kevadel. Soomemaa pealinn ootas äreval õhinal ansamblit «The Beatles», kes tulemata jäi, küll aga saabus tookordne USA asepresident. Ja see mees teadis, millest alustada saabumispäeval austas ta oma tähelepanuga Paavo Nurmit.

Minul polnud loomulikult ei ühtede ega teistega tegemist. Mind võõrustasid tuttavad maailmarändureist autoinsenerid — Dakari sadamas olime kord nädal otsa laevu oodates sõpradeks saanud. Nüüd valmistus üks neist meestest üle Frankfurdi Rooma lendama.

Sõitsime kolmekesi Helsingi lennujaama.

Suur ootesaal oli peaaegu tühi.

Akna all pehmes mugavas tugitoolis, kuhu inimene kui hälli vajub, luges elegantse halli mantliga mees ajalehte. Mees oli tumedajuukseline, tugevate korrapäraste näojoontega ja suitsetas.

«Federico Fellini,» ütles Veikko Paloheimo, mu sõber. «Tead, see kuulus itaallane.»

Nii olen ma oma silmaga ära näinud «Cabiria öödes», «Magusa elu», «$8^1/_2$» looja.

Häda on ainult selles, et see lugu juhtus juba 1965. aastal ja ma ei ole sajaprotsendiliselt kindel, et sõber Veikko tundmatut tumedajuukselist just Felliniks nimetas. Mul on meeles, et see oli itaallane, ja kuulus, ja filmirežissöör. Ta võis väga hästi olla ka Roberto Rossellini või Michelangelo Antonioni, aga Pasolini või De Sica ta ei olnud, seda mäletan ma millegipärast hästi.

Nüüd küsingi endalt: miks ei peaks ma sellisel juhul uskuma Mikk Mikiveri, kes kinnitab oma silmaga näinud olevat, kuidas Moskvas suurel filmifestivalil NSV Liidu rahvakunstnik Jüri Järvet keerutas NSV Liidu rahvakunstniku Sergei Bondartšuki pintsakunööpi ja tunnistas siiralt:

«Ma, ma tean, kes sa oled, aga mul ei tule praegu meelde. Ma pärast ütlen sulle . . .»

Vaino Vahinguga Räpina maanteel

Päike vajus tumma metsa taha, mis sajandi algul oli varjanud Juhan Liivi silmade eest kauge sinise Peipsi.

Ta suri 1913. aastal — Gavrilo Princip teadis juba sel ajal, et tema tapab Sarajevos Austria ertshertsogi ja vallandab I maailmasõja.

Praegu ragistati Vietnamis.

Sigmund Freud oli ammu surnud — 23. IX 1939.

Tartus ei edenenud kuidagi elamuehitus.

Aga autot ei tulnud.

Täpselt kell 7 pidi ta meid ootama.

Autot ei olnud ka kell 9 ja kell 10.

Me istusime Vahinguga Räpina maantee ääres rohul 30 kilomeetrit Tartust. Vahingul oli portfell kaasas. Ma ei ole teda kunagi näinud portfellita. Kumbki meist ei olnud kuulus. Vahing küsis:

«Kui naisterahvas ootab sind kella kaheksaks, kas siis sobib veel minna kell pool kaksteist?»

Ma teadsin, et kulub kõigest 20 aastat ja me saame oma rahvuskultuuri aegumatult unustamatuks osaks, nii et meist kirjutatakse kohustuslikud biograafiad kooliõpilastele ja iga meie uut teost analüüsitakse läbi «Sirbi ja Vasara» mitme numbri — iga tegelast eraldi.

Ma aimasin, kui halb on olla kuulus.

Armastasin veel Hemingwayd ja teadsin sõna-sõnalt, et naised ootavad mehi alati, ja kaalutlesin, miks Vahing, kes seda halvemini ei tea, peab vajalikuks minult üle pärida.

Päike vajus metsa taha. Peipsi ei kohanud. Me olime öö ja kaste all, noored, kurvad ja nõutud.

Autot ei tulnud.

Juhan Liiv meie asemel oleks ammu hakanud jalgsi astuma.

Diogenes tünnis

Mõnikord tabad end kurvalt mõttelt: kui palju suuri ja tarku inimesi on elanud aastasadu ja isegi aastatuhandeid enne meid, ja ei ole sul mingit võimalust nendega kohtuda.

Homeros, Cicero, Voltaire, Freud, Casanova, Katariina II.

Stefan Zweig kirjutab oma lõpetamata memuaarides, kuidas ta hingevärinal vaatas vana sakslanna silmadesse, kes oma lapsepõlves olevat hoidnud sootuks tillukest Johann Wolfgang Goethet — Zweig loeb end selliselt «Fausti» loojaga silmsidemesse saanuks.

Mina ronisin ühel umbpalaval südapäeval Atlandi ookeani troopikas hiidlaste heeringatraalerilt suurele Kaliningradi baaslaevale «Trudovaja Slava».

Laeva raudne tekk miilas kui metall ääsitules. Iga asi, mille vastu puutusid, kõrvetas. Päike kukkus ülevalt lagipähe, mingit varju sünnitamata.

Vööritekil, otse vintside kõrval, kus sedapuhku ühtki hingelist polnud, paistsid roostekollasest vitsutatud kalatünnist meesterahva paljad varbad. Aeg-ajalt sügasid ühe jala varbad teise omi.

Seal tünnis võis olla ainult Diogenes.

Diogenes, pärit Sinopest.

Ma ronisin üles sillale vahitüürimehe juurde ja rääkisin talle, et vööritekil, kus tavaliselt käib trosside naginal laadimine-lossimine, aga praegu on jumalavaikne, et seal on endale tünnis koha leidnud Diogenes. Murmanskis kõrgema merekooli lõpetanud laevajuht võttis sedamaid laeva munsterrolli ja tekil töötavate madruste töögraafiku ja tõestas mulle viisakalt, aga ümberlükkamatult, et tünnis lebav tundmatu inimene, kellest ainult varbad paistsid, sai olla vaid madrus Ženka Rjabtšikov, kes oma ametikohustuste tõttu ei tohtinud vintsidest liiga kaugele minna.

Pärast seda vaatas tüürimees mind kahtlustavalt.

Loomulikult võib see kõik ka nii olla, ütlesin ma talle mõttes, aga ükski vägi ei pane mind siiski seda juttu uskuma: liialt sageli olen elus näinud, kuidas sõnadega ja arvudega ja dokumentaalselt tõestatakse mitte tõde, vaid seda, mida parasjagu vaja on.

Vassili Šukšin

Vassili Šukšini nägin oma silmaga esimest korda 5. septembril 1974 Nõukogude saatkonna aias Cotonous Dahomee Vabariigis (nüüdses Benini RV-s).

Troopikapuudest ümbritsetuna, lämbes pimeduses seisis Šukšin ekraanil vene valgete kaskede keskel.

Päeval oli suur tundmatut liiki madu hammustanud sealsamas aias saadiku autojuhi last ja inimesed istusid seetõttu võimalikult kaugel aiaäärsest lopsakast roheluseest, kärjena koos tenniseplatsi helehallil krundil. Niimoodi istuvad madalaks vajunud heinakuhjade vahel sügisõhtute selges ja jahedas punas kuldnokaparved minu oma saarel.

Kui Šukšin filmilinal hukkus ja siseõue helekollane valgus taas sisse lülitati, pühkisid inimesed häbelikult silmi. Noor venelanna, nägu pisaraist inetu, nuttis aga edasi oma hingeliigutust ja kaastunnet, nii et ma ütlesin talle kõige lihtsamat, mis sel puhul osatakse:

«Ärge nutke . . .»

Ta vaatas mind punaste vesiste silmadega:

«Ma tahan koju. Ma tahan Venemaale.»

«Te lähetegi ju. Te pole siin Aafrikas ometigi sunnismaised.»

«Mis teil viga rääkida! Teil on laev ja te lähete. Jumal küll, terve pikk aasta veel!»

Ta oli arst, aga siin polnud tal tööd, ta oli vaid oma diplomaadist mehe abikaasa.

«Ühel õhtul nädalas nutan ma salaja,» luksus ta. «Siis hakkab kergem. Rohkem mees ei luba.»

Lennates tagasi üle Sahara, kui all laius hallpruun hiiglakõrb, rahulik, ääretu ja kuiv nagu inimese hing pärast millegi korvamatu üleelamist, lugesin ajalehest lühikest teadet Vassili Šukšini surmast.

Ma panin ajalehe käest ja vaatasin kaua lennukiaknast välja. Seal all laius ainult lõputu-lõputu liiv, pruun, kollane ja helevalge. Küllap mõjubki selline ehtne ja võltsimatu puhtus niimoodi, et korraga on su hinges õnnistavalt ülev ning lõputa, lõputa valus.

Albert Schweitzeri pilk

Mõnisada meetrit sadamast kidurate tolmuste palmide all kükitas hööveldamata laudadest klopsitud sara.

Joogilett.

Paar räpast lauda. Logisevad ja kääksuvad pingid. Muldpõrand.

Lobudiku ümber tõngusid maad kõrgejalgsed, äraaetud jahikoeri meenutavad mustad sead. Seinalaudade vahelt pööritasid oma valgeid silmi, sosistasid ja kihistasid igas kaalus ning vanuses neegrinaised, valmis end müüma siinsamas saranurgas või palmi all.

Ukse kohale löödud tuhmkollaselt põikplangult võis välja lugeda asutuse nime: baar «Atlantica». Ei varem ega hiljem ole ma näinud sellist mõnitust ookeanile.

Kakskümmend sammu «Atlanticast», munakivisillutisel, peksis neegerpolitseinik kaltsakat paljajalgset noormeest — kalavarast. Poisi lotakaist pükstest oli leitud kolm külmutatud skumbriat. Küllap pistis mõni meie madrus need talle lihtsalt pihku.

Politseinik, kõrbesõduri elegantse mundriga, rautatud saapad jalas, püstol ja vile vööl, peksis süüdlast pikkadest nahkkiududest põimitud nuudiga.

Aeg-ajalt hammustas politseinik kalavarast õlast või käsivarrest.

Siis trampis oma saabastega noore mehe paljastel varvastel. Andis uuesti nuuti. Lõpuks käsutas oma ohvri kükitama, püksid rebadel, et õnnetu ei saaks kogematu plehku panna.

«Atlanticast» väljunud, pead esimesed sadakond meetrit astuma koos neegrinaistega, kes sind sikutavad ja sakutavad, näidates käte- ja ihuliigutustega, mis rõõm sind ees ootaks, kui vaid kaasa läheksid.

Korralik kodanik astub otsejoones ja vankumatult edasi, aeg-ajalt käega vehkides nagu kärbseid peletades.

Kui sandalettide klõbin ja mõnitavad hõiked, mis kogu tänavale teadustavad sinu nigelatest mehelikest võimetest, tagasi «Atlantica» poole mõõnavad, on ludinal su ümber karikond paljajalgseid kräsupäid, üks väiksem ja kõhnem kui teine. Nii pudenevad enneaegu kuivanud kaunast kidurad herneterad.

Kaks-kolm suuremat pakuvad kookosmune müüa, ülejäänutel on sinu poole ulatada vaid näljased käed.

«Cadeau! Cadeau!»

«Chop! Chop!»

Sa ei tee neist väljagi.

«Cadeau! Cadeau!»

Nagu kodus harjud sügisajal porise tee ja vinge tuulega, nii võtad siin paratamatusena nälja ning ilmajäetuse lapselalinat.

«Chop! Chop!»

«Cadeau, monsieur! Cadeau, camarade!»

Esimest korda Aafrikasse sattunud — Dakari sadamas kollases öös —, jagasin neile märke, münte ja postkaarte.

Hiljem — ei midagi. Hiljem teadsin, et Aafrika kuumus ja nälg on ääretud kui Sahara.

«Cadeau! Cadeau!»

Järsu käeliigutusega peletad lapsi kui kärbseid eemale.

Kui sadama raudvärav plõksatusega su selja taga kinni kukub, peatud ja tõmbad kopsudesse mere jahedat niiskust.

Trappi mööda lähed oma laevale. Laevaohvitseride salongis valgel linal ootab sind õhtusöök.

Kui ma olen ääretul ookeanil täiesti üksinda oma tühjas kajutis istudes mõnikord päris füüsiliselt tundnud, kuidas mind vaatavad mu laste uudishimulikud ja ootavad silmad, siis Aafrikas toidulauas istudes olen paar korda võpatanud äratundmisest, et Albert Schweitzer loeb mu suutäisi.

Loomulikult teda pole.

Vasakult poolt vaatab söögilauale tavaliselt Lenin ja paremalt mees, kelle nime laev kannab: Tolstoi, Tšehhov või Tammsaare.

Ja üle laua pärib elektromehaanik Kusta Kogermann: «Mis sa arvad, kui palju Jaak Joala plekki kokku ajab?»

Punane *cinzano*

Olime koos kapten Andres Vanaga Las Palmases.

Me tulime merelt, vintsutatud ja piinatud passaatvööndi kuumusest ja kalavaesusest. Nüüd olime kaunis linnas, oma alatises sadamas, ja teadsime, et ühe päevaga jõuab inimene siin kõike. Me teadsime ka ammuilma, kui palju maksab kilo *mohair*-lõnga, pudel surrogaatkonjakit või kõige odavam kassettraadio. Aga see kõik oli äkki tähtsusetu, ebaoluline, mitte meie jaoks.

Südalinna minemata jäime sadamarajooni La Luzi: istusime turuäärsesse kaunisse parki väikese vabaõhukohviku ümmarguse laua taha ja jõime vaikimisi *cinzano*'t.

Enne seda ostsin kaptenile kuus läbipaistvasse kilekarbikesse suletud õrnpunast veinipitsi ja nüüd helgitas päike sooja roosat valgust meie pruunidele nägudele ja kätele.

Kuu aega järjest olime kalata. Valgetel öödel suure ümmarguse kuu all vedasime neli nädalat tühja noota. Midagi taolist polnud me varem kogenud.

Kolmanda nädala lõpul ajas akustik oma habeme maha, otsekui oleks tema ennast kõige enam süüdlasena tundnud.

«Laevas peab olema mees, kellel on punased karvad p...e peal!» möirgas vanemabi ühel puhtetunnil, kui traal jälle tühjalt nagu märg must kalts ahtrisse tõsteti.

Eile ütles kapten mulle pärast hommikust kohvi:

«Kui noot tühi, tuleb kapten igale söögiajale silmad maas.»

Kapten oli pruun, nagu ajakirja kaanelt maha astunud, heledaks pleekinud juustega ja puhaste siniste silmadega, mis vaatasid selgelt ja läbitungivalt kui näljasel. Kapteni pea kohal oli lõõsk päike nelja nädalaga pleegitanud kahvaturoosaks punase loosungiriide, nii et suured valged tähed sulasid kangaga peaaegu kokku:

«Anname kodumaale rohkem kala!»

Praegu seisime Las Palmase sadamas, et vigastatud vinti vahetada. Püügirajoonist tulles oli meil ainult kuus sõlme kiirust, kolm päeva kulub siin, ja siis mitu päeva tühjade trümmidega tagasi — sinisele neetud ookeanile.

Me jõime *cinzano*'t, otsekui imedes endasse lohutust,

punast õrnmõrkjat lootust, mis veidikski summutaks traalipoide tühja kumeda kolina ajus.

«Väga ilusad klaasid,» ütles kapten aeg-ajalt.

Ma ei saanud selle peale noogutada, sest olin kinkija, aga ma mõtlesin samamoodi.

Päike langes raugelt läbi puukroonide, ja kui varjud pikenesid, pehmenes tema plinkimine kõigi kuue õrnpunase veinipitsi vaevumärgatavalt tumenevatel servadel.

Need olid imekaunid klaasid, ja see päevgi, kui ta aeg-ajalt meenub, on üks kõige ilusamaid minu elus. Ma mäletan *cinzano*'t, punaseid klaase ja päikese helkimist näol ja silmades, mille selgetel teradel väreles ikka veel raudne laev ja kuuvalgete noodapüügiööde ränk kalavaesus.

Liiva kadunud araabia linnad

Karl Ristikivi elas Solnas, Stokholmi äärelinnas.

Kreutz — nii kutsusid teda vaid ammused tuttavad — oli hall, kuivetunud, ihulisest väsimusest rääkivate tuhmide silmadega. Üheski tema tasahäälses ja kähedas sõnas, napis žestis ja askeetlikkust reetvas maneeriski polnud tõrjuvust, kuigi teati: üksindust, distantsi ja meditatsiooni eelistas ta ikka seltskondliku elu suminale.

Tema võõramaa-kodu lähedale jäi suur ja tühi betoonovaal — jalgpallistaadion, kus 1958. aasta suvel tundmatu 16-aastane Brasiilia neegripoiss Pele tagus pommpalle maailma parimate meeskondade väravasse.

Me läksime Ristikiviga sellest staadionist mööda umbvaiksel juunikuuõhtul 1977.

«Seda poissi käidi siis vaatamas kui imet,» ütlesin.

«Oo-jaa...»

Õhtu tumm ja pehme hääletus ning suur staadion kui vana tühi amfiteater kõnelesid igavikust ning viimasest rahust, vahest ka inimesse väga sügavale peidetud lootusest: elu pole olnud asjatu, valu vale ning armastuski mitte kui üürike kaduv eksitus.

Brasiillasest vutivirtuoos Pele mängis sel ajal palli juba New Yorgi elukutseliste klubis «Cosmos», tema pere elas Rio de Janeiros miljonite kõmulises luksuses.

«See must mees sündis õnnesärgis,» ütlesin.

«Oo-jaa . . .»

Ristikivi rääkis, et tal on veel nädalaks haigusleht ning siis jääb kõigest kolm kuud Rootsi riigipensionini — lõpuks ometi saab tegelda vaid kirjanikutööga.

«Käsi kirjutab kergemini, kui leivamure meeles pole,» ütlesin.

«Oo-jaa . . .»

Alati, kui meie poolhäälsesse kahekõnesse sündiv vaikus kippus sunnituks või ebamugavaks muutuma, neutraliseeris selle Ristikivi tasane ja ühetooniline, kõike nagu lõpetav, kinnitav ja samas uuestigi alustav:

«Oo-jaa . . .»

Ristikivi käis kerge puukepiga, aga ma ei julge tagantjärele kinnitada, et ta lonkas. Ükski harjumus või liigutus tema ülalpidamises ei reetnud, et tal on vaja millelegi toetuda.

Maalid, mis rippusid Karl Ristikivi korteriseintel, hõõgusid põlevpunast ja erekollast — need olid ida ja araabia vanade linnade, turgude, veetu liiva värvid. Inimene, kes neid vaatas, tundis päikese põletamist ja kurgu kuivamist.

Ütlesin nende maalide salajasel sunnil:

«Eestimaal oli sel aastal suve algus liiga kuiv. Kui vihma ei tule, võtab juuliks karjamaad punaseks.»

«Oo-jaa . . .»

Ei muud.

Mere sina, madal taevas ning porine kitsas tee Läänemaa kidura võseriku vahelt koduväravani olid Karl Ristikivi enda sees, neid ei näinud keegi.

Kirjanik Karl Ristikivi suri mõni nädal pärast seda tummvaikset juuniõhtut 1977, kui me Solnas astusime mööda betoonstaadionist, hääletu ja kisatu spordimonstrum meist eemal ja kõrval ja meie kohalgi — nagu ikka siin maailmas, kus alati nii palju sünnib või luuakse ilma meieta, aga ometigi meie lähedale, meie silmade ja kõrvade ulatusse.

Ristikivi täpset surmapäeva ei tea keegi.

Võib-olla nädalagi lamas surnud kirjanik oma korteris araabia vanade linnade ja liiva kadunud müüride tumma kuma all.

Ristikivi jaoks pole sellel tähtsust.

Elavale jääb ometigi teadmine, et kusagil sealsamas

vaikis selgi päeval kõletumm staadioni amfiteater, tühi kui hiiglasuur taru, mille avadesse ei suru enam ükski mesilind.

Päikesest ja soojusest hõõguvasse korterisse jäid surnud kirjanikuga vaid tema raamatud, ka «Hingede öö», kuid sootuks valdavamalt see tema südamest ikka kaugele jäänud, tema pretensioonitusse isiklikku maailma mitte kuulunud intensiivpunane turbani, vere ja kaamelivilla värv seinamaalidel, mis nüüd kui haldas ja halvas kõike oma agressiivses puhtuses ja millele nüüd enam mitte midagi polnud vastukaaluks — ei halli, väsinud inimese astmaatilist hingamistki mitte.

Kõige pühama, mida näidata ei tohi, üksindusaastail suhugi võtta mitte iga päev, selle igavese tasakaalustaja, lunastaja ning toetaja — Läänemaa kidura võseriku, hallmadala taeva ning mere äkitse ergu sina — oli Ristikivi võtnud endaga kaasa teele, mis on sootumaks pikem, kui oskame mõtelda meie.

Tennisemängu õpetamine

Astun sel lõõskaval keskpäeval sadamast Lomé südalinna poole. Palmid, kuiv liiv, neegrilapsed.

Ei ühtki valget.

Ainult ristilöödud Kristust kujutav mälestusmärk hollandi verd misjonärile, keda siinmail ilmsesti sama saatus tabanud. (Aafrikas, vaatamata inimese klassiteadlikule meelele ja kindlale veendumusele kogu maailma demokraatlike jõudude kokkukuulumises, haarab sind aeg-ajalt seletamatu kõhedus.)

Päris *city* lähedal jõuan kannule pikka kasvu, toeka astumisega noormehele, kel seljas puldanpluus, jalas ketsid, villased sokid poolde säärde ning suurest seljakotist väljas «Dunlopi» tennisereket.

Ei hakkaks mina temaga rääkima, astugu või sada aastat sedamoodi edasi mööda Aafrika läänekallast, tennisereket seljas, kui ta mulle hullumoodi ei tuletaks meelde Jaak Kangilaskit. Pikk, tugev ja elegantne. Pehme naeratuski kui Jaagul.

Ja ma ei saa võõrale inimesele seda kuidagi ütlemata

jätta, seda enam, et siin armutult küpsetava päikese all oleme kaks ainsamat valget meest.

Jänkil näikse koguni hea meel olevat, et teda kõnetan, ja koos ka seltsim edasi astuda.

Ta ütleb end just nüüdsama autostopiga tulnud Beninist. Enne seda peatunud ta Gaboonis, Kamerunis ja Nigeerias. Togost kavatseb edasi minna Gaanasse ja Elevandiluurannikule.

Ja kõikjal ainult tennist õpetanud.

«Vanast peast hea mõtelda — oled teises ilma otsas ühe pallimängu selgeks õpetanud!»

Kui ma näen Jaak Kangilaskit Tallinnas tõtlikul sammul oma järjekordsele kunstiloengule kiirustamas, meenub mulle mõnikord tema jänkist teisik, kes meelitas musti džunglilapsi valgete inimeste klubimängu õppima.

Olen endale ometigi alati tunnistanud, kui sootumaks raskem on Kangilaski missioon: tennist õpetas jänkipoiss mustadele paljasjalgsetele, kes reketi esimest korda elus pihku võtavad. Jaagul aga tuleb delikaatselt ja kavalalt õigele teele juhtida minu- ja sinutaolisi enesekindlaid kultuuriinimesi, kellel ju kunstientsüklopeedia kodus riiulil, pildid seinal, väljamaa galeriidestki läbi joostud ja kes me seepärast lihtsalt ei oska uskuda, et kunstiõpinguiski peab inimene kõigepealt istuma tavalisele algkooli puupingile.

Nobeli laureaadid

Stokholmis seisame Rein Saluriga ühel soojal suvehommikul Hötorgs City värelevate ja küütlevate klaasehitiste ja purskkaevude vahel. Pime tšiillane, kerjamüts jalge ees, tinistab meloodilist kitarrilugu ning tema hispaania keel, küll mõistmatu, läheb vägisi hinge.

Eelmisel päeval käisime Reinuga kuningalossi suures saalis, kus igal aastal 10. detsembril antakse kätte Nobeli kirjandusauhind.

Saal oli jumalatühi.

Me istusime kordamööda suure nelinurkse ruumi sellesse punkti, kust televiisoris oleme näinud laureaate tõusmas ning vastu astumas medalit ulatavale Rootsi

kuningale. Ma ei kahtle: Saluri võttis toimuvat minust sootuks mängulisemalt, ehk isegi *happening*'ina. See on Saluri komme.

Mina olin viigipükstes ja lipsuga, Rein helesinistes džiinides, sääreotsad üles keeratud.

Kui astusin vastu Rootsi kuningale — mööda laia punast vaipa —, olin endale Albert Camus, «Sisyphose müüdi» ja «Mässava inimese» autor. Kodus hoian juba aastaid fotot, kus Camus 1957. aasta detsembris seisab Rootsi kuningakojas autasustamistseremoonial — noor mees nii kõrge preemia jaoks, kõigest 44-ne, klassikaliselt intelligentse ja mõtliku näoga — ja nüüd püüdsin olla selle foto-Camus' sarnane.

Ma ütlesin Rootsi kuningale:

«Je vous remercie de tout mon cœr.»*

Noor kuningas, klaari näo ning pleekinud juustega, helesinistes džiinides, millel sääreotsad üles keeratud, vastas lühidalt, nagu kuningale kohane:

«Молодец!»

Saluri loomulikult ei pruukinud teada, kelleks mõtlesin end mina, kes ma igas naiivseski tingsituatsioonis midagi püha ja püsivat otsin, sest ainult meist endist sõltub, kas maailmas üldse midagi püha ja püsivat on; Saluri lisas asjakohase selgituse:

«Rootsi Kuninglik Akadeemia on Teile määranud Nobeli kirjandusauhinna Eesti NSV vabariiklikus perioodikas ilmunud töölisnoorte ja koolilaste kõlbelise kasvatuse parendamisele pühendatud artiklite eest.»

Pärast seda olin mina Rootsi kuningas.

Ma vaatasin saali teises otsas diagonaalselt minu vastas istuvat intelligentse olemisega noort meest, kellele ma pidin üle andma tsiviliseeritud maailma ihaldatuima kirjandusauhinna. Ma aimasin, et see mees oli kirjutanud midagi tõsist, inimlikku ja kõrgkunstilist, mis nõudis vaimu erilist nõtkust, rahva keele ja meele ja hingevalugi tundmist, paljudest seltskondliku elu ning kerge edu virvatuledest äraütlemist, palja kiituse eimillekski pidamist, tühirabelemiste ja kampaaniate põlgamist, ainult jesuiitlikult klaari pragmatismi oma ainsa jumala teenimisel. Kuskil aju alasopis teadsin midagi Kristian Jaagustki, paljasjalgsest palituta vallavaesest Juhan Liivist, kes

* Ma tänan teid südamest. (Pr. k.)

jala astus Alatskivilt Tartusse oma haigusest ähmastatud aju viimseid puhtaid valulaule trükkijatele ära viima, ning A. H. Tammsaarest, kes suri oma töölaua taga.

Ma tahtsin uuele laureaadile öelda, et samast vaimust ja andumusest saagu tema töö kantud edaspidigi.

Aga ma olen kuningas ja mul on tseremoonia reeglitega määratud kirjatekst käes — kuningatel on alati kindlam lugeda trükitud ja valmis teksti —, ja sealt teatasingi:

«Rootsi Kuninglik Akadeemia on Teile määranud Nobeli kirjandusauhinna aktiivse, teadliku ja paljukordse osavõtu eest kirjanduspäevadest Paide rajoonis, Udmurdi ANSV-s, Primorje krais ja Loksa Keskkooli VIII-b klassis.»

Kirimale

Nüüd on Tõnu Õim kirimale maailmameister ja sellessegi spordialasse suhtutakse Eestimaal tarviliku pieteediga.

Rahvusvaheline kogemus kirimales on minulgi: mõni aasta tagasi mängisin meie esperantistide võistkonnas hollandlaste vastu.

Eesti NSV maleesinduse kapten andis mulle esmalt teada, et minu partneriks viiendal (s. o. viimasel ja kõige nõrgemal) laual saab D. W. Boerwinkel väikesest Wormerveeri linnakesest. Ametilt olevat mees koorijuht.

Eesti NSV maleesinduse kapten ütles ka seda, et mul tuleb välja mängida vähemalt viik — ainult sel juhul olevat lootust meeskondlikule edule.

Olen vanaaegselt aateisse uskuv inimene, aga päris lihtsameelne mitte.

Vanast maleraamatust otsisin välja kolmekümnendail aastail mängitud partii Reshevsky-Najdorf ja saatsin esimese käigu teele. Tallinna raekojaga kaardile kleepisin kauni margi Nõukogude kosmonautidega, ka lisasin oma ameti ja vanuse.

Paari nädala pärast tõi post vastuse: Boerwinkel vastas mulle Najdorfi käiguga.

Sedamoodi me mängisime ligi aasta. Mina saatsin Hollandisse terve seeria Nõukogude kosmosemarke Reshevsky käikudega, koorijuht aga läkitas minule laululinde ja kuldkalakesi Najdorfi käikudega. Uueks aastaks postitasin oma partnerile Paul Kerese saksakeelse maleraamatu. Tema mulle raamatut ei saatnud, aga kui seni oli kaardile malekäigu järele kirjutatud «Teie D. Boerwinkel», «Tervitustega D. Boerwinkel», «Südamlikult D. Boerwinkel», siis nüüdsest oli ainult: «Alati Teie Boerwinkel», «Palavate tervitustega D. Boerwinkel», «Kogu südamest D. Boerwinkel».

Kuusteist käiku kordasime Eesti NSV — Hollandi esperantistide malematšis Tuuliku ja Boerwinkeli vahel Reshevsky—Najdorfi ammust väga sisukat ja pingelist partiid.

See mängufaas — avangust keerulise keskmänguni — meeldis mulle eriliselt. Mõlemad vastased mängisid tugevalt ja huvitavalt, riskeerida polnud millegagi. Olime hollandi koorijuhiga kaks eri pooltest keerulisse labürinti saadetud meest, kes sedamaid tungla süütasid, et kaasaantud kaardilt rahumeeli välja lugeda, kuidas kõige sirgemat teed pidi sihile jõuda.

Kaheksateistkümnenda käigu pidin Hollandisse läkitama südasuvel Abruka saarelt ja siis selgus, et raamat Reshevsky—Najdorfi partiiga oli juhtumisi Tallinna mu riiulile jäänud.

Olin kui lühinägelik, kel prillid katki. Uurisin esimest korda ja kaua malelauale tekkinud seisu — mõlemad partnerid olid tõesti suurepäraselt mänginud! —, ja valgete positsioon tundus nii turvaline, et üks enda tehtud käik ei saanud siin vähimatki rikkuda.

Ma käisin etturiga a2—a4.

(Oleksin võinud mingi muugi käigu teha, aga õnneks või õnnetuseks meenus mulle ammune lugu, kuidas kuulus Aljechin ei leidnud pikas öises analüüsis päästvat jätku oma raskele katkestusseisule, kuni vastu hommikut lapse lalin «aa-aa-aa...» ta pilgu a-liinile viis ning maailmameistrile fantastilise viigišansi andis.)

Sügisel tuli vastus.

«Teie käik oli mulle täielikuks üllatuseks,» tunnistas mind ikka kogu südamest tervitav hollandi koorijuht.

Pärast Boerwinkeli vastukäiku oli laual seis, mida ei saanud enam edasi mängida Reshevsky—Najdorfi partiiprotokolli järgi. Olin kogu mängu õigelt teelt kõrvale

viinud. Mind haaras (seletamatu) kartus ja ärevus, mida ilmsesti tundnud iga eksija.

Näitasin tekkinud seisu meistrikandidaat Udo Jaansonile.

«A-liini ettur on sinu positsiooni ainuke nõrkus,» ütles ta hoolika uurimise järel. «Midagi konkreetset veel ei ähvarda, aga pressima ta seda liini mööda hakkab.»

Pool aastat kaitsesin end selle pressi vastu Udo Jaansoni täpsete käikudega. Laual püsis materiaalne võrdsus, aga hollandlane surus.

Ma ei saa öelda, et see mängufaas mulle eelmisest vähem meeldinuks. Koorijuht mängis vähemasti korraliku I järgu eest, aga tal istus nähtamatuna vastas tugev meistrikandidaat. Jaansoni käikudega läkitasin Hollandisse kauni margiseeria purjekatega, ise aga sain vastu vana flaami kunsti.

Sedamoodi jõudsime üheks ilusaks päevaks seisuni, kus kummalgi mehel olid malelaual kuningas, vanker, oda ja kolm etturit.

Jaanson läks puhkusele.

Hollandist tuli järjekordne käik. Matši kriitilisim hetk oli käes: ei tea kuhu, aga lootusetult oli kadunud minu partiiprotokoll ning mälu järgi ei suutnud ma seisu taastada. Hetkelise nõutuse järel kirjutasin Hollandisse:

«Armas sõber! Ei ole Teilt ammu vastust saanud. Loodan, et veetsite ilusa suve. Jään ootama Teie käiku, ühtlasi aga oleks mul heameel saada Teilt oma käega kirjutatud partiiprotokoll, mis jääks intiimseks mälestuseks meie sõbralikust kohtumisest. Südamlikult Teie Ülo Tuulik.»

Hollandlane saatis käigu uuesti ning teatas, et kui partii lõpeb, on ta meelsasti nõus vahetama ka protokolli («See on Teil ilus mõte,» kirjutas ta).

Selleks ajaks oli meistrikandidaat Jaansongi puhkusel tagasi ning taastas partii seisu vähimagi vaevata.

«Kes kurat teda konsulteerib!» vandus Jaanson sel sügisel imestuse ja kibestusega mitmel korral, kui järjekordne uus käik meid ikka tõsisemalt mõtlema pani. Laual oli täielik materiaalne võrdsus, aga hollandlasel, nagu meistrikandidaat ütles, «üks tempo ja õhku rohkem». «Partii p e a b jääma viiki,» ütlesin Jaansonile.

Udo astus Vene tänavale Malemajja ning pani sel meistrite toas nagu juhtumisi meie seisu peale.

«Üks vana partii ei anna mulle asu,» ütles ta meister Helmut Luigele. Luik pistis käe tasku, kohendas prille ja lipsu ning jäi asja uurima.

«Viik ta ju peaks olema... täpse mänguga. Vaata et ainsate käikudega...»

Selle analüüsi järel võisin Hollandisse läkitada veel viis käiku. Päris matt mind ei ähvardanud, aga õhku andis koorijuht mulle ikka vähem ja vähem. (Mees dirigeeris partiid professionaalsel tasemel!)

Sedaaegu oli kätte jõudnud rahvusvaheline maleturniir Tallinnas. Innukate huvilistena istusime meiegi meistrikandidaat Jaansoniga õige sageli Poliitharidusmaja saalis, ühel päeval aga pani Jaanson Tuulik—Boerwinkeli seisu malelauale lava taga turniirist osavõtjate toas, kuhu korraldajate õiguses mõned meiegi mehed pääsesid.

«Valgel on selgelt halvem,» öelnud meister Jüri Randviir, «aga päästa vist annab.» Sel hetkel astus kui saatuse tahtel tuppa eksmaailmameister Tigran Petrosjan. Nagu profid ikka jäi ta viivuks maleseisu vaatama ja nagu vaid pärisprofid pani kohe diagnoosigi:

«Viik.»

«Mis kombel, Tigran Vartanovitš?» küsis nüüd meistrikandidaat Jaanson.

«Sel kombel,» sõnas malbe ning heasoovlik suurmeister ja näitas ette järgnevad minu käigud ning hollandlase n.-ö. sundvastused, mille järel viik oli möödapääsmatu.

Käigud olid lihtsad, nagu on lihtne kõik ainuõige — iga muu käik toonuks mulle kaotuse.

Ma saatsin ära oma (s. o. Petrosjani) esimese käigu ning pakkusin D. W. Boerwinkelile viiki. Hollandlane tervitas mind kogu südamest, aga viiki vastu ei võtnud.

Seegi mängufaas oli mulle kõigiti meelepärane. Kestis kaunis sügis, me vahetasime ilusaid postkaarte suurte ja haruldaste markidega, minu habras seis kiikus, aga ei murdunud. Võitlus oli haripunktis ja äge, aga, uskuge, pole midagi turvalisemat sellest, kui sinu eest mängib endine maailmameister.

Lõpuks pakkus hollandlane ise viiki. Ta saatis mulle ka oma käega kirjutatud partiiprotokolli ning lühikese kirja, milles tunnistas, et eriliselt sügava mulje jätnud temale minu virtuoosne lõppmäng.

Pablo Picasso

Suur meister istus rangelt nelinurkse, kubistlikult mõjuva sinise akna kõige intensiivsemas valgusfookuses, keset mõõtmeilt väikest, aga mingi arhitektoonilise tipplahenduse tõttu vabastavalt avarat ateljeed, kiilaspäine, tõmmujumeline, väike; istus kahvaturohelisel plekiga nurgeldatud kastil, mille mõlemad sulgurid olid avanenud — need ei olnud roostes nagu kinnituslõksudki, aga peremees polnud kasti sulgenud: ta ilmselt ei pannud tähiasju tähele.

Ma seisin uksel — oli veebruarikuu algus 1968 — kohmakas kodumaises talvepalitus, nagu neid tollal veel massiliselt tooteti ning kantigi, peas esimene pöördumine:

«Monsieur Picasso, excusez moi . . .»

«Kõik, kes tulevad,» lausus Picasso, «tahavad esmalt vabandada ja siis küsida, miks istun ma sel kastilogul . . .» Ta keeras end minu poole rahulikult, üllatuse ja uudishimuta, nagu oleks võhivõõra inimese sisenemine kõige tavalisem asi — ma seisin tummalt nagu lihtsurelik jumala ees —, ja kutsus mind lähemale.

«See on Hemingway nali,» ütles Picasso, kui, müts peos, ukseorvast akna sinise valguse poole astusin. «Temale meeldisid sellised vigurid.»

«Vaadake! Kui te juba kord siin olete, ärge häbenege — ega te Élysée' palees ole! Noh, näete, lugege, mis siia kasti küljele on kirjutatud!

. . . Kas te olete venelane?» küsis ta äkki vahele ja vastust ootamata lisas:

«Üks osa venelasi arvab, et ma olen joonistanud ainult rahutuvi ja «Guernica».»

«Mis te nüüd, Meister . . .»

«Jaa-jaa. Ärge vaielge. Ma tean.»

Ja kohe edasi:

«Kas te näete ilma prillita, mis siia kastilogule on kirjutatud?»

Kastile, mille roheline luitunud värv viis mõtte sõjamoonaladudele, oli värvilise kriidiga kirjutatud:

«Pablo Picassole Ernest Hemingwaylt.»

«Ja mis te arvate, noormees, mis seal sees oli? Ah?»

Väike ja tugev hispaanlane naeris tasast tupruvat naeru, mis tuli hinge- ja mälupõhjast kui soe ja pehme merelaine.

«Granaadid! Ah-ha-haa! Just, noormees! Granaadid!»

1944. aasta sügisel, kui liitlasväed Pariisi jõudsid, sai Picassot uudistamas käinud ameeriklastel kokkurääkimata kombeks kunstnikule kingitusi tuua.

Ühel päeval, kui värava ees peatus järjekordne Ameerika armee džiip, polnud peremeest kodus. Majahoidja ütles prille kandvale tugevat konti ohvitserile, et kingituse võib tema kätte jätta.

Laiaõlgsele vahva olemisega jänkile näis lahke pakkumine eriliselt meeldivat, ta tõstis sedamaid autost majatrepile kasti käsigranaate ning maalis kaanele:

«Pablo Picassole Ernest Hemingwaylt.»

Mina olin Pariisis 1968. aasta talvel. Enne sõitu soovitas Andres Ehin:

«Kindlasti käi Picasso juures. Seal pidavat kõik käima. Vana on harjunud.»

Ma hulkusin Ladina kvartalis ning Montmartre'il, seisin Jumalaema kiriku kõrges vaikuses, kõndisin piki Seine'i ning istusin pingil Versailles' pargis. Picasso juurde ei julgenud ma minna.

Mul oli paks ja kohmakas talvepalitu, masstoodang, kellelgi teisel ei näinud ma sellist paksu vateeritud riiet — külma kartvatel neegritelgi mitte. Ma oskasin rääkida mõned sõnad prantsuse keelt, aga ma ei saanud pooltki aru, mis mulle vastu räägiti.

Ma ei julgenud minna Picasso juurde ning ta ei saanud mulle näidata Hemingway kingitud granaadikasti. Ometigi on too lugu lahingumoona lahkest annetamisest mitmes raamatus kirjas, ning kui ma seisnuksin oma paksus palitus suure Meistri ukselävel, küllap rääkinuks ta siis selle loo minulegi.

1976/1984

KÕRGE TAEVAS

Kõigist seemneist, mis langenud maamulda, annab kõige kiiremini tõusmeid märtrite veri.

Balzac

Mitte kunagi varem ei olnud ma näinud nii kõrget taevast.

Igal südapäeval hakkas see otsatu kõrgus miilama nii intensiivselt, et vaid väga tumedate päikeseprillidega võis uudistada ülespoole: seal eristusid taevasulami kaks puhast algvärvi — kahkjassinine ning hõõgroosa. Kui ma lõunaajal ostsin välismaalastele määratud poest meie hotellist kolm maja edasi purgi apelsinimahla ja pudeli pepsikoolat — pood oli nii turvaliselt lähedal, et sinna erandkorras lubati ilma saatjata —, laususin kolmest müüjannast kõige kaunimale, ilusale sihvakale khmeri naisele:

«Vous avez ici un ciel très joli.»*

Naine vaatas mind suurte selgete mandlisilmadega, mis peadligi kammitud juuste tumedas ovaalis helkisid niiskelt ja puhtalt.

Naine kandis tumedat, siidjalt plinkivat, vastu ihu liibuvat pluusi ning pikka, pahkluudeni langevat helehalli seelikut, mille alt paistsid pruunid, väga puhtad varbad peentes rihmsandaalides.

Välismaalastele määratud pood oli tühi, sest Phnom Penhis välismaalased ei käi. Kui ma maksmiseks parajat rahasedelit otsisin, ütles naine idamaa malbusega, võõrast inimest usaldava ja võõra inimesega delikaatset distantsi säilitava naeratusega, puhas nukrus silmateradel:

«Une dollar, monsieur, comme toujours.»**

Narah, meie hotellipoiss, kelle täpset tööd ja täpset vanust ma teada ei saanudki, sest nende andmete pärimisel kadus ühtäkki tema napi sõnavaraga, aga grammatiliselt ja väljendusmahult laitmatu inglise keel, mida ta Lon Noli valitsusajal ameeriklaste finantseeritud koolis õppis; Narah, kes sünnib igas riigis, kust on üle käinud revolutsioon, kodusõda või invasioon, mille segadikus kannatanule sa esmakohtumisel loomusunnil kaasa tunned ning alles seejärel endalt pärid, on su ees vaeslaps, spioon või alaealine kurjategija — sageli ühinevad kõik need kolm varianti teovõimsaks elujaatavaks sümbioosiks; Narah, nähes minu mahlapurki ja joogipudelit, mida kogu Phnom Penhi kohta oli võimalik osta vaid sellest ainsamast poest, ütles alandliku naeratusega, silmateradel toosama puhas nukrus:

«Müüjannal... seal poes... ei ole enam meest.»

Ma noogutasin mõistmise märgiks ja küsisin:

«Kust sa seda tead, Narah?»

«Tal ei ole enam abikaasat,» ütles Narah. «Tapetud.»

«Väga ilus naine.»

«Jah. Tema abikaasa on tapetud.»

Tol sügisel tundsin esimest korda, et mulle üheks eluks antud ihujõud ning vaimuvarud pole aina taastuvad ning lõputud.

Ma olin ikka suutnud olla sirge, talitsetud ja kasvatatud, ekstrasituatsioonides tasus mul lõualuud tugevamini kokku suruda, et suunata erutus enda sisimasse, kus ta lahtus ja haihtus tundmatute jõudude toimel, toomata näole erutuspuna või hirmuhigi. Nõndamoodi olin oma elus kõnelnud mõnelgi kurval viimsel hüvastijätul, kus seda õigust-õelda pidanuks tegema keegi teine, aga märgi silmi nähes polnud ma keeldunud; jah, muidugi, olin ma õelnud, kui te nii arvate... Ajapikku olin omandanud tasakaaluka inimese maine; mulle olid aastatega selgeks saanud mõned tillukesed, väliselt nähtamatud eneserahustamise võtted: sisuliselt negatiivset emotsiooni vähendav ja summutav, jäigalt optimistlik mõtteblokaad, intensiivselt endale pealesurutav teine maastik ja muusika — seda tuli pruukida, kui inimlik emotsioon siiski tundus sind võimusse võtvat.

Niiviisi puhtvormiliselt olin ikka suutnud end kaitsta pealesuruva hirmu või kurbuse eest.

Nüüd tundsin, et see läks mul korda aina raskemini,

* Teil on siin väga ilus taevas. (Pr. k.)
** Üks dollar, härra, nagu alati. (Pr. k.)

enam ja enam jõudu nõudvalt, kuid teistmoodi olla polnud mul enam õigust: sellise minuga oldi harjunud, teistsugune nägi välja võlts.

Tol sügisel — milline kuldne ja soevaikne september! — ütlesin kodusaare kalmistul lahkumissõnad vanale kalurile.

Ma ise tahtsin talle rääkida, ma olin ta paadis merel olnud, ma tahtsin talle ainult öelda, et kui meie saarelt ajapikku lahkuvad ka kõik elud, jääb tilluke maalapp ise alles ning meri jääb alles, ja paadid kuskil kaugemal õõtsuma. Kui ma alla kummardusin — kolme peotäit kruusaklibust liiva viskama, haaras tuline kõrvetav valu kogu mu vasaku rinnapoole, kõhuni välja, ja valgus laiali kui tugev rumm; ma kartsin, et silme eest lööb mustaks, ja ütlesin endale vaikselt: ole väga rahulik, muidu pärsib organismi, tekivad spasmid, ole väga rahulik, küllap see on mingi tühine närvivalu, juhuslik lühiühendus, ole väga rahulik.

Ma haarasin siiski kahe käega rinnast, sest valulöök kordus; kohkumise järel silmi tõstes nägin ma saarlaste rahustavalt tasast silmavaadet septembrikuu soojas längus päikeses — nad võtsid, jumal tänatud, mu käteristamist hingeliigutuse märgina.

Valud kestsid nädala. Ei jätkunud õhku. Ma neelasin tablette.

Mul oli nüüd füüsiline, vaimutöö pingetest ja stresside madaldamisest puudutatud, emotsioonide talitsemisest väsinud süda.

Suur Mekong voolab läbi Phnom Penhi.

Ma palusin saatjat ja tõlki Suos-Phoni, et ta viiks mind jõele kalale.

Me sõitsime kilomeetri linnast välja, kus jõe ligasel pehmel kaldal kükitasid samasugused logudikud, nagu olin näinud vaid vaeses Dahomees (nüüdses Beninis) Lääne-Aafrikas. Paljajalgsed kulunud riietes mehed olid just jõelt tulnud ja seisis oma luitunuks pleekinud lotjade juures.

Suos-Phon seletas neile midagi pikalt, aeg-ajalt minu peale näidates, kuid meestel polnud tahtmist veele tagasi minna, sest nad olid õiged kalamehed, kellele amet ja jõgi pühad.

Kitsaid puust aluseid õõtsus kõrvuti kuus või seitse ja ma astusin ühelt lodjapäralt teisele, esimesest kuni viimaseni, et meestel oleks aega näha, kuidas ma kõige suuremagi kalde puhul väikseima vaevata säilitan tasakaalu, õõtsutan end parrastel, nagu oleks paadist paati astumine minu igapäevatöö seal kaugel, kust olen tulnud. Seejärel sõudsime tugeva vooluga jõe keskele, kuhu oli ankurdatud laasimata palkidest parv ning selle alla kinnitatud püsinoot. Seal loopisin ma paati suuri hõbedasi kalu, kelle erkpunased sabad ja kuldsed uimed päikest plinkivais veepisarais.

Kõik kalad lõuna pool ekvaatorit on värvilised ja ilusad.

Päris Phnom Penhis endas ei näinud ma jõe ääres ühtki õngitsejat.

Phnom Penhis, kus 1975. aasta aprillis elas kaks miljonit inimest, ei olnud nüüd ühtki kauplust, kust võinuks osta kalapüügiks tarvilikku väikest õnge.

Mekongi ääres, nagu räägiti, nägid linna esimesed taasasukad ning patrullteenistust pidavad Vietnami sõdurid õige mitut puhku, kuidas alatoitlusest kõhnad alasti lapsed sukeldusid Mekongi, päris põhjamudani välja, ning puristasid siis taas veepinnale, väikeses rusikaks surutud käes imelikud metallkülmad esemed, mida mõnedki neist nägid esimest korda elus — kuldsõrmused, käevõrud, kõrvarõngad, hõbedased kaelaehted, käekellad. Algul olid mõned toonud jõepõhjast ka kaablijuppe ning okastraati, aga hiljem õppisid nad seal all pimedas käsikaudu kombates asju eristama.

Tol sügisel lubasin end hoida. Ma kirjutasin endale päevikusse, et ennekõike tuleb kas lausa vältida või siis väga arukalt doseerida emotsionaalseid pingeid. Ülestähendused kinnitavad, et olen end manitsenud mitte unistama ebareaalsest, ülearusest ja kättesaamatust ning tagantjärele kurvastama kord luhtunud šansside pärast.

Tol sügisel olen õige mitmel korral, vaid sõnastust varieerides, endale tunnistanud, et iga inimese emotsionaalsed jõuvarud on konstantne suurus, mitte lõputu reservuaar. Naeru ja pisaraid pole piiramatult. Ma olen end veennud, et nende sündmuste, paikade ja inimesteni, mille ja kelle puhul me oma hingetunnetele vabalt voli

anname, tuleb jõuda mitte läbi elades, vaid valides. Ilmselt suudan endale paljugi tõestada, sest kui novembrikuu lõpul kutsub telegramm mind Moskvasse, et sõidaksin sealt kohe Kampucheasse, ei vali ma parajasti Abrukal olles sedamaid Kingissepa lennukassa tuttavat numbrit, vaid tellin kõne Tallinna doktor Rein Zuppingule. Ma kaeban hella südant, ränki peavalusid ning pajatan pikalt Indo-Hiina raskest kliimast.

Ma ei mäleta enam sõna-sõnalt, mida doktor Zupping mulle vastas. 1. detsembril astun Moskvas Šeremetjevo lennuväljal kontinentidevahelisele lennukile TU-154 B 2.

Kui Indo-Hiinas kestis pikk Vietnami sõda, kuhu ameeriklased kiskusid ka Laose ja Kampuchea, käis Hanois ning Lõuna lahingutandrilgi kahel korral Rudolf Rimmel. Eluenergiline poeet-publitsist, palju ja kõigest kirjutav, ei kiirustanud ta Idas nähtut ja üleelatut kommenteerima. Ta oli ilmsesti kokku puutunud millegi sellisega, mida ei andnud eurooplase maailmamõistmise ning hindamissüsteemiga seletada ja mis ei käinud kokku sellegagi, mida ta varem lugeda saanud. Ma aimasin, et ta oli tõele näkku vaadanud, aga tõde oli niisugune, et nõudis aega harjumiseks. Olin ka ise tol korral käinud Moskvas endale Vietnami-sõitu nõutamas, aga mulle öeldi ära, sest «... teie lapsed on väikesed, mõistate?», ja ma küsisin Rimmelilt:

«Mis oli sulle kõige suuremaks uudiseks?»

Rimmel ütles:

«Nad ei karda surma.»

Kui inimene ei karda surma, paneb see meid mõtlema.

1977. aastal ütles Kampuchea punaste khmeride üks peamehi Ieng Sary «Der Spiegeli» korrespondendile:

«Me tahame teostada midagi sellist, mis varem pole korda läinud kellelgi.»

Hotelli numbritoas mahlapurki avades küsisin Narah'lt:

«Kas sina jäid oma perekonnast ellu ainsana?»

«Jah.»

«Nii et sul ei ole siis enam ...»

Hotellipoiss sirutas välja mõlema käe sõrmed, nagu Phnom Penhis tegid kõik, kellelt seda pärida tihkasin, ja luges, sõrmi ükshaaval langeda lastes:

«Ema, isa, kolme venda, kahte õde.»

Hotellipoiss naeratas nukrate, aga kuivade silmadega, nagu Kampucheas kõik.

Narah vaatas teraselt Tallinnast majatarvete poest ostetud kohmaka puust peaga, tavoti järele lõhnavat nüri teraga pudeli- ja konserviavajat, mida ma seni olin välismaal ikka püüdnud võõraste silmade eest varjata otsekui mõnda eelmisel sajandil külasepa kiiruga tehtud talutarvet.

«Kui me ära sõidame, jätan selle sinule,» laususin.

«Tänan väga.»

Enne väljalendu helistasin Tallinnas kolleegile, kes käis Phnom Penhis pool aastat enne mind, ja pärisin, mida kaasa võtta suveniirideks.

«Suveniire küll mitte,» ütles ta. «Seal ei ole ju üldse midagi... Mina käisin mingis ministeeriumis, neljakorruselises majas, ja seal laenati ainsaid kääre ühelt korruselt teisele.»

Minul oli kaasas kaks paari väikesi tange, vasar ja tilluke puur, kolm joonlauda, neli pliiatsiteritajat, mitu taskunuga. Aga ometigi ei saanud ma jätta ostmata ka igas ilmariigis lastele rõõmu toonud täispuhutavaid kummiloomi. Orbudekodus nr. 2, kus elavad ja õpivad kolmsada poissi ja kakssada tüdrukut, kellest enamikul pole ühtki sugulast ning kellest kõige väiksemad ei teadnud leidmisel öelda oma nime ja vanust, kinkisin täispuhutava elevandi ning kaelkirjaku kuueaastasele tüdrukutirtsule Fa Paole, kelle direktor kutsus võõramaa kirjanikku teretama. Direktor En Sam An ise oli kaotanud mehe ja kolm last. Tüdruk küsis:

«Miks need loomad nii väikesed on?»

Direktori asetäitja Čim San Var, kunagi maa tuntumaid ujujaid ja suure perekonna pea, nüüd ihuüksi jäänu, vastas lapse pärimisele:

«Need on mänguasjad.»

Koolil oli oma maalapp, kus kasvatati aedvilja, peeti kanu ja põrsaid. Fa Pao palus direktorilt luba jälle tagasi joosta, sest täna oli tema kord kanadele süüa anda. Poisid tassisid pangedega toitu sigadele.

Moskvast Phnom Penhi lendab kaasaegne reaktiivlennuk 17 tunniga. Vahemaandumistel olen üles tähendanud temperatuurid: Taškent +8 °C, Karatši +14, Bombay +24, Ranguun +32.

Kui Albert Camus 1936. aastal jõuab tagasi n.-ö. kodu külje alt Baleaari saartelt, kirjutab ta päevikusse:

«Reisimise väärtus põhineb hirmul. Sest ühel hetkel, kui oleme nii kaugel oma maast, oma keelest [— — —], valdab meid ebamäärane kartus ja vaistlik soov tagasi saada vanade tavade kaitse alla. Matkamise kõige silmselgem tulu selles ongi... Sellepärast ei tohi öelda, et inimene reisib oma lõbuks. Reisimine ei ole meelelahutus. Inimene reisib enda harimiseks, niivõrd kui me hariduse all mõistame oma kõige salajasema meele, igavikumeele arendamist...»

Phnom Penhist sõitsime maale koos kuubalastega. 17 noort arsti olid just saabunud siia tööle ning esimesel puhkepäeval viis suursaadik Hector Gallo viisteist noormeest ja kaks sarmikat metissikaunitari pealinnast 45 kilomeetri kaugusele Kuuba—Kampuchea sõpruskooperatiivi riisi lõikama.

Tänapäeva maailmas hoiavad kokku vaesed, ja vaesed omakorda aitavad veel vaesemaid, sest ilmajäetuse keel ja appihüüd hädas on kõige mõistetavamad neile, kes ise elavad peost suhu.

Suursaadiku kuulikindel must limusiin õõtsus auklikul teel nagu plinkmust kaljas lauglaines.

Taevas läks juba kõrgeks ja miilavaks, varjud kadusid. Nädal tagasi laupäeval, kui khmerid läksid buda pühakotta, tulistasid neid siinsel teel Vietnami sõdurid. Kümme inimest sai surma. Samad sõdurid avasid tule ka mööda suurt teed lähenevale Vietnami sõjaväeautole, kuid sealt tõmmati neile kohe peale halastamatu kuulipildujavalang, mis käis kui külm rahe üle küpsesse madalasse riisi viskunud sõdurite. Raevunud vanemohvitser kargas autolt maha ning kamandas lühikeste ja kõrgete, haukuvate ja hakitud vietnamikeelsete sõnadega noid mahaviskunuid tõstma oma näod riisikõrtest üles.

Tapjatest ei rääkinud ükski vietnami keelt. Neil oli vaid Vietnami munder, aga teise poole relvad ja laskemoon. Pol Pothi vägesid on Kampuchea territooriumil Tai piiri lähedal veel vähemasti kakskümmend tuhat meest...

Praegu sõidab üks valveauto noorte poistega, kõigil automaadid rinnal, sadakond meetrit suursaadiku limusiinist eespool.

Meie rappume limusiini sabas, meie taga kaks autot arstidega ning nende järel armetu väljanägemisega villis, mille sisse ei näe.

Nagu olin eelmisel päeval palunud, võttis Suos Phon kaasa Pol Pothi lendlehe, õhukesele heale paberile konkuliste khmeri tähtedega trükitud võitlus- ja vastuhakukutse oma kaasmaalastele.

«Mida ta siis teile lubab?» küsin.

«Neile, kes teda kuulda võtavad, esialgu ainult riisi.»

«Kas niipalju, et söönuks saab?»

«Kuussada grammi vietnamlase tapmise eest ja viissada grammi venelase tapmise eest.»

See on siis ka minu hind — pool kilo peeneteralist riisi.

Ma tahaksin küsida, kas riigil jätkub iga päev anda mõnisada grammi riisi kõhnale vaikivale sõdurile, kes mu kõrval istub ja kellega ma ise ei saa vahetada sõnagi, sest eurooplaste võõraid keeli ta ei oska, nii et alati, kui me pilgud kohtuvad, naeratab noormees häbelikult ja nihutab oma relva, mis mulle auklikul teel aeg-ajalt vastu sääri tonksab.

Ma palun Suos Phoni tõlkida:

«Kas püssiraud läheb vahel päikeselõõsas nii tuliseks, et hakkab sõrmi põletama?»

Noormees naeratab. Käed võtavad relva ümbert tugevamini kinni. Žestile sõnu ei lisata. Langetatakse ainult süüdlaslikult pilk, nagu sündinuks mu küsimus usaldamatusest või kartusest.

Tartu ülikoolis õppides käisin viis aastat järjest iga nädal kolm korda lasketreeningul, ja loendamatuid kordi, kui surusin laskeava ees põse vastu püssikaba pruuni puud, tundis mu vasak käsi püssiraua külma niisket metalli ning parema käe nimetissõrm teadis raskesti omandatavat

kunsti vajutada päästikule nii, et täpselt märki sihitud relv millimeetritki ei nihkuks. Mul on kodus diplomid täpsuslaskmise eest. Ometigi on mul kõik need aastad säilinud lapseeast pärit suhe püssi kui tapariistasse — relv ei kisu mind.

Nälg ja vaesus on praegushetkel jätnud lugemisoskuseta 800 miljonit last kõikides ilmajagudes. Tuhandetel nendest ei ole relvade suhtes vähimatki kompleksi. Vietnamis sündisid ja kasvasid miljonid põngerjad, kes teadsid, et pommitamise, põletamise ja tapmisega tuleb harjuda nagu ema, mussoontuule ja riisiga.

Nikaraaguas ja Salvadoris, Guatemaalas ja Angoolas, Boliivias ja Kampucheas, palestiinlaste barrikaadidel Beirutis ning šahhi lahkumist nõudvas Teheranis loopisid poisikesed granaate, tulistasid automaatidest ning ei minestanud verd ja surma nähes.

Barrikaadide eri pooltel tegid nad seda erinevate aadete nimel.

Ühed uskusid, et kõik kommunistid tuleb tappa, sest kommunistid röövivad varanduse ja vabaduse; teised hävitasid kolonialismi ja kapitalismi kaitsvate valitsusvägede sõjamehi, sest kapitalism on süüdi vaesuses, ilmajäetuses, vabaduse puudumises. Nad võitlesid oma maa tuleviku eest ning selle nimel peab iga inimene valmis olema relva kandma; täisealistelt õppisid nad, et vaenlase vastu ei ole mingit halastust, vaenlast tuleb ainult hävitada.

Nendes riikides, kus relvad enam ei tärise, sai osa ellujäänud lastest, kes päris sõjasandid polnud, lõpuks raamatugi kätte. Sealt võisid nad lugeda, et seda, mille nimel nad relva kandsid ning tapsid, nimetatakse ideeks. Nad said teada, et idee võib olla suurem kui armastus ja vihkamine, kaastunne ja vaen, isegi ülevam kui kodumaa, sugulus või su ainus elu ja et idee ühendab ameerika miljonäri Hongkongi hiinlasest pankuriga ja Salvadori paljasjalgset Bangladeshi nälgijaga. Selle mõtte hõlmamatus tegi nad natuke nõutuks. Mõnedki pidid endalt küsima, on nad siis võitjad või ohvrid, pimedad või nägijad, iseseisvad või juhitavad. Nad ei osanud mõelda, et nad on seda kõike üheaegselt.

Nad jõudsid elu mõtestamise ja tema tähenduse mõistatamiseni alles pärast seda, kui põsk oli sadu kordi puutunud püssikaba pruuni puud ja parema käe nimetissõrm

lapse liikmetele omase nõtkusega vajutanud päästikule, nii et elavasse märki sihitud relvasuu nõksugi ei nihkunud.

Pol Pothi ja Ieng Sary valitsuskliki ideede nimel tapeti Kampuchea 7—8-miljonilisest elanikkonnast ajavahemikul 17. aprillist 1975 kuni 7. jaanuarini 1979 vähemalt 2,5 miljonit inimest.

Tunnistajad kinnitavad, et kõrvu täisealistega tegid tapatööd 13—16-aastased poisikesed.

Mekongi ääres imekaunis aias, mis toob oma stiilsuse ja maitsekusega äkki aastakümne tagant uuesti mälusilma ette Versailles' lossipargi prantslasliku elegantsi, paikneb kuningapalee *Palais Royal*.

Kingad jätsime siingi ukse taha — nagu kõigis buda templeis.

Kuningapalee suurima saali põrand on puhtast hõbedast: jalge alla jääb 8 tonni ehedat väärismetalli.

Keset hõbepõrandat istub idamaisel kuninglikul poodiumil suur Buddha — 80 kilogrammi puhast kulda.

Väikeste, kuni 10 sentimeetri kõrguste kullast Buddhade hulk on loendamatu, samuti nagu on loendamatud imeliste mustritega kaetud ohvrianumad ning vaasidki, pronksiga ääristatud peeglid, kuningakoja tantsijannade ja buda preestrite kujud, kullaga tikitud linad, kardinad ja rõivad, ülekullatud vaasid, sajandeid vanad mündid.

Südalinnas oli õhku lastud massiivne ehitis, nii et püsti seisid vaid kaks portaali, aga nende vahel kiiskasid päikeses suured selged sõnad: *Banque Nationale*.

Panga sisehoovis, kus kaks valgete lodumütsidega ja tüdinud nägudega leningradlastest ehitusinseneri seletasid tummade nägudega khmeri ehitusmeestele surmpalava päikese all hoone taastamise plaani, sumasin ma pahkluuni kivitolmus ja paberrahas.

Kindral Lon Nol, kes Ameerika raha ja relvadega oli võimul aastail 1970—1975, ei kavatsenud loomulikult siduda oma nime khmeride saatusega sedavõrd lühikeseks ajaks ning laskis veel 1975. aasta algul Euroopa parimates rahapajades trükkida kaunid väärtsedelid, mida Pol Poth muidugi millekski ei pidanud ning käskis maa

pealt kaotada koos panga ja pangaametnikega. (Idamaal teatakse, kuidas kurja välja juurida — koos kõigi juurtega...)

Lon Noli raha ei jäänud ometi kasutamata. Phnom Penhi turul, kuhu ei soovitatud minna nädalavahetusel, sest just siis oli rahvasummas paaril korral plahvatanud lõhkekeha, müüdi riisi kindral Lon Noli Euroopas trükitud rahadest liimitud kotikestes. See oli väga praktiline mõte, sest ühe väärtusega rahamärgid on millimeetripealt ühesuurused ning riisi mõõt selliselt konstantne.

Pol Pothi ajal heideti inimesi jõgedesse, järvedesse, kanalitesse ja kaevudesse. Laipu vedeles teedel, põldudel ja tänavatel.

Tuhastada ei lubatud kedagi, sest kes tohiks rämpsu peale puid raisata.

Kui laibad maasse kaevati, oli punastel khmeridel kombeks visata enne nende mullaga katmist auku või kraavi kookospalmi seemneid.

Päikeses pahkjaks kuivanud mullast sirguvate kidurate noorte puude kõrval tõusevad praegu kümnetes lõhutud linnades ja sadades maakaardilt kustutatud külades kõrgele taeva poole lihavlopsakad palmid.

1970. aasta hilissuvel sõitsin Gdańskist hitlerlaste surmalaagrisse Stutthofi.

Peaaegu kõigisse fašistide mõrvapaikadesse viib tee läbi tummade kaunite metsade.

Ma tahtsin seda laagrit oma silmaga näha, sest enamikus veeti siia kokku leedulasi, lätlasi ja eestlasi. Käisin läbi muuseumi tarbeks säilitatud barakid, seisin lastejalatsite ja naistejuuste kuhilate ees ning vaatasin gaasiahju suhu.

Siin tapeti Evald Tammlaan, kes armastas laevu ja merd.

Marsruut, mida mööda ma laagri territooriumil seletusi andva giidiga liikusin, kandis vojevoodkonna ajaloomälestiste registris ilmselt nime «Stutthofi surmalaager», «Maailm ei unusta seda iial», «Olgu neetud fašism», «Langenute mälestus on püha», «See ei tohi korduda» või midagi muud taolist.

Kui hukkamispaik juba rahuaja avalikku elukorraldusse mahub ning muuseumina riigi poolt finantseeritavate institutsioonide nimestikku kantakse, rajatakse tema juurde ka korralikud teed, autoparklad, kiosk postkaartide ning brošüüride müügiks, tilluke kohvik, sest talveajal on külm, ning giidid saavad iga kuu palka selle eest, et iga päev räägivad, kui palju ja kuidas tapeti.

Selliselt muudab rahuaja elukorraldus kunagisele kurjale ligipääsemise mugavaks; loomuvastane, võigas ja kirjeldamatu tehakse inimkeeles edasiantavaks ning saja meetri kaugusel gaasiahjust joob äsja kuuldust veel tumm inimene kuuma kohvi portselanõrnast pruuni läikglasuuriga kaetud tassist. 50 meetrit eemal ootab meestebaraki laual uute külastajate pilke vangile nii taldrikuks kui joogikruusiks olnud ligane koeramold.

Phnom Penhi külje alla jääb Choeung Eki küla, kus on püsti vaid üks lobudik, mida võib pidada küüniks, loomalaudaks või vaese inimese peavarjuks.

Ümber selle lobudiku vedelevad riidenartsud, pehkinud jalavarjud, luud ja koljud. Koljude järgi oli võimalik öelda, kes tapeti kuuliga, kes kirkaga ja kellele taoti pähe suur nael. Choeung Ekis mõrvati 8725 inimest.

Siia ei rajata iialgi mingit muuseumi. Leekiv päike ning mussoonvihmad kustutavad juba õige pea maa pealt kõik jäljed...

Kolleeg ütles mulle:

«Võta üks kolju kätte, ma teen pilti.»

Ma ei teinud kuulma ja ta küsis:

«Sa ei tahagi pilti või?»

Ta oli pildistanud kõikjal ja kõike ning seepärast palus ta nüüd meie autojuhti, et see kummarduks päikeses lumivalgeks pleekinud koljude kohale ja võtaks ühe neist kätte.

Autojuht oli noor poiss ja me keegi polnud temalt õieti midagi pärinud, sest ta oli vaikne ja tumm. Palve peale tuli ta autost välja, kummardus ja vaatas koljusid kaua, nagu loeks ta neid või püüaks midagi ära aimata või välja öelda, laskus siis ühele põlvele ja kergitas üht neist oma pruunide sõrmedega maapinnast pisut-pisut kõrgemale. Ta ei vaadanud objektiivi ning istus kohe autosse tagasi.

Kõikide endast lugupidavate riikide vanad kroonikad räägivad vägevaist kuningaist ning võidukatest väejuhtidest. Kõige suuremaks jätab ajaloo objektiivne silm need väepealikud, kes võidu saavutanud lahingutes, kus tapeti kõige rohkem mehi. Mitmedki igas muus mõttes vägevate kroonikate loojad on ehk natuke õnnetud, et peavad läbi ajama Aleksander Suure, Tšingis-khaani ja Napoleoni nimesid pruukimata. Rootsil ja Šveitsil aga on viimase paarisaja aasta ajalugu hoopis igav: nad pole kellegagi tapelnud.

Indo-Hiina verist ajalugu peaks kirjutama Gabriel García Márquez.

Muinasjutuline loodus, rikkad maavarad ning hingelt kaunis inimrass; budismi kuulutatud kõikide inimeste võrdsus kannatustes ja õiguses neist vabaneda — ning läbi kogu ajaloo kõigi siinsete riikide võrdsus järjekordse sõjakäigu ettevõtmises.

Templite kuld ja sõjatulede lõõm. Palmide rohelus ja hävingu tuhk. Tantsijannade jäljendamatu graatsilisus ja elevantide kohmakas loivamine. Põlenud, paakunud muld ja veetulvas Mekong.

Eelmise sajandi keskel anastas Kampuchea alad Prantsusmaa, kellel on alati silma kõige kauni peale. Prantsusmaa tahtis loomulikult lähemalt tutvuda kogu regiooniga ning see missioon lõppes alles 1954. aastal Dien-bien-phu orus Vietnamis, kui kindral de Castries' ekspeditsioonikorpus pani pärast 55 päeva kestnud lahingut oma relvad maha Hanoi ülikooli endise geograafiaprofessori kindral Vo Nguyen Giapi ees.

1965 algas ameeriklaste sõda Vietnamis.

Kui metsa raiutakse, siis laastud lendavad.

1970. aastal käisid lahingud juba Kampucheas. Viieks aastaks upitati võimule kindral Lon Nol, kes USA-lt sõjaliseks abiks saadud 1,75 miljardi dollari toetusel suurendas armee 30 000 mehelt 200 000-le ja vedas riigi seninägematu hulga sõjamoona. Valitsusvägedele seisid vastu Ühtse Rahvusrinde relvajõud: nemad said oma sõdurimundrid ning relvad Põhja-Vietnamilt.

Aprillis 1975 kodusõda lõppes.

1. kuupäeval lendas Lon Nol Phnom Penhist koos 30 kindrali ja kõrgema riigiametnikuga üle Tai ja Indoneesia Havai saartele.

11. ja 12. aprillil viisid 36 helikopterit pealinnast

ära viimased siia jäänud ameeriklased — kokku 82 inimest.

Evakueerimise ohutust valvas 350 merejalaväelast.

«New York Times» kirjutas järgmisel päeval:

«... Pärast seda, kui Ameerika viie aasta jooksul abistas feodaalvalitsust, keda ta põlgas, ja pidas sõda, mille lootusetusest oli teadlik, ei ole Ühendriikidel maailmale näidata midagi peale kurva pildi evakueeruvast suursaadikust, kes ühes käes hoiab Ameerika lippu ja teises oma hiigelsuurt kohvrit... On ometigi miljon tapetud ja haavatud kampuchealast (seitsmendik elanikkonnast), sajad tuhanded põgenikud, kes elavad hurtsikutes, laastatud maa, nälga surevad lapsed, ning puusepad, kes meisterdavad kirstusid sõjamoonakastidest.»

Punaste khmeride väed marssisid Phnom Penhi 17. aprillil 1975.

Charles Baudelaire pani 1857. aastal oma luulekogule pealkirjaks «Kurja lilled».

Sõda, kus ta ka toimuks, siirdab otseselt taplustandrilt kaugemale — valutult ja märkamatult nagu vähktõbi — oma mürgiseid metastaase ning turgutab neiltsamadelt juurtelt kasvama ja õitsema igat sorti kurjalilli. Lõuna-Vietnamis kasvatas pikk sõda 200 000-lise elanikkonnaga vaiksest ja õdusast, pikkade varjuliste alleedega Saigonist ligi 4 miljoni asukaga uue maailmalinna. Selliste mastaapide juures on juba paika narkootikumidel, prostitutsioonil ja kuritegevusel. Ameeriklastele oli Saigon läbi sõja kui uputamatu lennukikandja, turvaline relvaladu, tugipunkt, kõrgemate staapide asupaik, sõjaväehospidal ja lõbustuspaik ühekorraga.

Saigoni lennuväljalt viis eritransport tsinkkirstudes üle ookeani California, Alabama ja Georgia noormehi; Saigonis sigitasid samal minutil sõdurimundris sihvakad Nevada, Ohio ja Montana poisid uut elu armunud või juhulõbu otsivate vietnamlannadega. Praegu tuleb sulle seal vastu omaealistest sihvakamaid, heledamaverelisi poisse ja tüdrukuid, pikkade jalgadega ja pikakaelalisi nagu nartsissid troopikalillede keskel. Nad on põlatud.

Olime Saigonis, nüüdse nimega Ho Chi Minh, täiesti sattumisi ja omaalgatuslikult. Phnom Penhi, nagu Moskvas teadsime, pidime saama Laosest. Ootasime Vientia-

ne'is ligi nädala. Selle aja jooksul läks Phnom Penhi küll Laose sõjaväelennuk, aga kolme kirjanikku pardale ei võtnud — meie asemel tangiti lisakütust, sest «... seal ei pruugi midagi olla». Ja ühel hommikul saime hoopiski teada, et seoses siseolukorra keerulisusega on Kampuchea ajutiselt tühistanud kõik viimastel nädalatel antud sissesõiduviisad. Meie viisad olid antud kuus nädalat tagasi, *de jure* oleme õiged mehed.

Me teeme näo, et ei tea siseolukorra keerulisusest midagi; me lendame Ho Chi Minhi, sest ainsa riigina on Vietnamil praegushetkelgi Kampucheaga püsiühendus, ja istume seal juba järgmisel pealelõunal Phnom Penhi väljuvale koduselt tuttavale reaktiivlennukile TU-134 A, pardakirjadega «Air Vietnam».

Riisi sai lõigata küürakil, kogudes algul vasakusse kätte peotäie valgeks pleekinud viljakõrsi ning seejärel need mulla lähedalt sirbiga läbi lõigates. Silmamõõt andis õige jao, mida kannatas kokku siduda üheks viljavihuks, tillukeseks koopiaks kombaini-eelsete Eestimaa põldude rukkivihkudest.

Küürakil ei suuda liikuda kaua, kui sind selleks just mingi oht ei sunni, ja riisi võib õsuda ka kükakil, sest niimoodi ei jää valusaks selg ega valgu veri pähe. Selliselt kükakil näed põllusiilu otsagi, kus saad korraks selga sirutada ning hinge tõmmata.

Suurt kasvu, tugeva kondiga inimestel on riisi lõigata sootuks raske, sest ebamugav ja harjumatu on põllul liikuda nii küürakil kui kükakil. Neil on ehk kõige targem õsuda riisi põlvili.

Me oleme koos kuubalastega põllul päeva kõige valusama päikesega tundidel, nii et teravat sirpi viljakõrde lüües tunned, kuidas põlevad selg, kael ja püksidki.

Higi põletab silmalauge.

Poolele maailma rahvastikust on riis põhitoiduks ja sellepärast sa ei lähegi põllult ära. Tahad saada korrakski aimu, mis hinnaga tuleb tänapäeval poolele maailmale kätte tema igapäevane leib.

Et riis kasvaks, on vaja püsisoojust, oskuslikku mullaharimist, väetamist ning veega üleujutamist kasvuajal. Irrigatsioonisüsteemide rajamine ja korrashoid on isadelt poegadele läbi sajandite edasiantav elutarkus, tervete

sugupõlvede töö. Mussoonvihmadest saadava vee tsirkulatsioon tuleb sättida nii, et iga riisiväli saaks määratud vee taimele kõige tarvilikumal hetkel.

Ma olin seni teadnud, et võib tappa inimesi, hävitada tööstust ja kultuuri, pommitada rusuhunnikuteks suuri linnu, aga ma ei osanud mõelda, et saab hävitada ka maad. Pol Poth muutis kasutamiskõlbmatuks ühe kuuendiku Kampuchea riisiväljadest.

Lõhkeaine hävitas tammid ja lüüsid, vesi voolas Mekongi. Troopiline soe niiskus kadus ning sündis stepp. Maapõue vanadest niiskusvarudest aga ei piisanud vähenõudlikele stepitaimedelegi ning need närtsisid ja kuivasid, et sünniks tühi, kõle, elumärgita kõrb.

Riisilõikamise päeval elas meis juba numbrite ja emotsioonidena kogu siin kuuldud teave sündmustest, mis algasid 17. aprillil 1975. aastal, kui punaste khmeride armee marssis sisse Phnom Penhi.

Võib-olla sellepärast ei saanud ma kuumusest põleva maa kohale kummardudes ja mingi fatalistliku masinlikkusega sirpi ikka ja jälle viljakõrde lüües lahti tundest, et see pole töö, mida ma teen, sest töö on alati aeganõudvam, asjatundlikum ja hingevajalikum, vaid see oleks nagu rituaal, põlvili laskunult lunastuse anumine, sinu oskamatu, oma abituses ehk kõigekõrgemat solvav palve leida mälestust siinse tapatöö ohvritele ja halastust ning tuge ellujäänuile. Ma olen elanud oma elu väga kaugel Jumalast. Ma ei ole pagan oma teadmistes usust, aga kommetes küll. Mu huuled ei ole paotunud palveks ega käed ristunud alanduses. Aga kui ma midagi teeksin praegu siin riisisiilu lõpul, kus oled sellises põrgukuumuses, et puud, inimesed ja taimed on kaotanud kõrgelt kukkuvas päikeses varjud, muld ja vili ei lõhna enam, ei jätku õhku ja kodu on kaugel, siis langetaksin pea riisikõrtesse ja kordaksin vanu sõnu:

«De profundis clamavi ad Te, Domine...»

Tookord Stutthofis, kui olin läbi käinud kogu laagrimarsruudi, juhatas giid mind lõpuks väikese sümboolse altari või postamendiga ruumi, kus ei olnud midagi muud kui püha vaikus, hiigelsuur pärg ning nelinurksel laual suur, sajanditevanuse piibli mõõtmetega külalisraamat.

Ma ei kirjutanud sellesse raamatusse. Ma olin noor,

mulle läks kõik hinge, mu käsi ei kirjutanud. Ma tuletasin kui vabanduseks giidile meelde, mismoodi on öelnud filosoof:

«On kohti, kus sureb vaim ja sünnib tõde kui selle otsene eitus.»

Stutthofi külalisraamat oli XX sajandi realistlikule maailmamõistmisele mõeldes omamoodi naiivne dokument, kuhu inimesed igalt mandrilt, sadadest riikidest, just nüüdsama omil silmil nähtu mõju all ja kinni mingis illusoorses halemeelsuses või lapselikus naiivsuses või mitte tahtes solvata poolakate hingestatud seletusi, kõigis keeltes olid kirjutanud, et Stutthofi koledused ei saa enam kuskil korduda.

17. aprillil 1975. aastal, kui punased khmerid marssisid Phnom Penhi, elas Kampucheas umbes 7 miljonit inimest. Kolme ja poole aastaga tapeti neist vähemalt 2,5 miljonit.

Ma olin Phnom Penhis 1981. aasta lõpul, kuid alles paar aastat hiljem saavad paberile mõned toonastest tunnetest.

Läbielatu peab settima ja selginema sõnaks, räägib vana tarkus.

Sõna sünnib praegugi raskelt, läbi kõhkluste ja kahtluste, õigemini öeldes — läbi mõistmatuse; see sõna on kui viljatera talvel, kui peidetud tõde, mida kevad kutsub, aga talv veel pidurdab.

Mind teeb ehk kõige nõutumaks konkreetne lugu, mis juhtus minu poolakast kolleegi Wiesław Górnicki sõnaga. Hakkaja, keeleoskaja poolakas käis Kampucheas 1979. aasta talvel, kõigest kuu aega pärast Pol Pothi — Ieng Sary kliki väljakihutamist. Ta nägi värskeid jälgi seda mastaapi kuritegudest, millest Hitler unistadagi ei osanud.

Märtsis 1979 tellis Lääne-Saksa «Stern» talt seeria reportaaže ja fotosid Kampucheast, ühtlasi paludes endale ainuõigust levitada unikaalset materjali kõigil Euroopa saksa keele aladel. Analoogilise palve sai Górnicki kahelt suurelt USA ajalehelt.

Maailm oli vapustatud Kampuchea genotsiidist ja suurriikide operatiivne press kiirustas esimesena oma lugejaile kõigest rääkima.

Tellitud materjalid ei ilmunud.

Juulist 1979 on Lääne kõigi ajalehtede, raadio ja televisiooni väidetel Kampuchea rahva suurim õnnetus selles, et maalt ei lähe välja «. . . 180 000-line Vietnami okupatsiooniarmee, kelle tääkidele toetub Heng Samrini ebaseaduslik nukuvalitsus». ÜRO-s esindab Kampuchead endine valitsus, kes tappis üle kolmandiku oma rahvast.

Läinud aasta augustis olin Skandinaavias külas kaasmaalasest professoril, kelle töösse ja teadmistesse olen suhtunud ainult sügava tunnustuse ja lugupidamisega. Ta ütles:

«Lugesin Tallinna ajalehest, et käisid Kampucheas.»

«Oli selline võimalus.»

«Mis siis näidati ja räägiti?»

«Seda ei saa muu jutu sees rääkida. See pole kohvijutt.»

Professor ütles:

«Nojah, eks nad panevad seal suuresti juurde. Propaganda asi.»

Kui Kampucheas ringi sõitsin, istus minu kõrval relvastatud khmer, aga mu käed polnud raudus ega silmad seotud ning igalt inimeselt võisin ma pärida kõike, mida tahtsin. Ma ei hakanud kirjutama omil silmil nähtust ei Vietnami, Nõukogude ega Lääne massikommunikatsiooni ning propagandatalituste tellimisel, vaid ainuüksi selle tunde ajel, mis sünnib ilmsesti igas inimeses, kui ta näeb sigu toitvaid orbe, inimväljaheidetega reostatud buda pühakodasid ja piinalaagreiks muudetud koole, selle tunde ajel, kui komandanditunni aegu kustub sinu hotellitoas elekter, sa oled pilkases pimeduses maakera teises otsas ja valge inimesena näed äkki kui jupiteride säras avala näoga ameerika noormeest, kelle pilt on praegu Tuolslengi koonduslaagri seinal koos ülekuulamisprotokolliga, milles ta tunnistab end spiooniks, kahjuriks, režiimi vastaseks.

Võib-olla tal vedas ja teda piinati ainult ülekuulamisel, kohtuotsuse täideviimiseks aga kasutati relva.

Sootuks reaalsem on ometigi, et ta seoti kinni roostes reformpõhjale ja peksti surnuks nuutide ja kettidega. Veel enne seda, et kätte saada valetunnistusi kõige kohta, põletati ja torgiti teda punaseks kuumutatud oradega, pigistati tangidega suguorganeid, löödi hambad sisse, peksti metallnuutidega jalataldu, säritati ihu elektriga.

Tuolslengi surmalaagris ameeriklase fotot vaadates palusin mõttes saatust ja maailmakauget vahemaad, et nad ei viiks hukatu emani teavet, kuidas alaealised, 14—16-aastased poisikesed mõrvasid Kampucheas, tappes põrandale löödud või needitud ohvreid kirkalöögiga kuklasse, või siis tagusid vaenlasele suure roostes naela meelekohta ning sõid seejärel ära tapetu maksa, sest kes sööb vaenlase maksa, saab tugevaks.

Ma tean, et ta ei võtnud hukkamist khmeride tavatu ja seletamatu rahu, alistuvuse ja kuulekusega, vaid kisendas ja nõudis viimase eluminutini, et inimõiguste nimel lõpetataks see koletu eksitus, süütu inimese tapmine võõras riigis; talle ei saanud kui khmerile öelda, et keeraku oma kukal teise nurga alla, muidu on kuradi ebamugav kirkaga virutada, löök võib põrandalauda minna; tal ei olnud arusaamist, et surm on elu jätk teisel kujul, hing elab teises inimeses edasi, ta mõistis vaid, et talt võetakse ta ainus elu, noorelt, tervelt ja ilusalt valgelt mehelt kusagil Aasia pärapõrgus, kirjaoskamatute keskel, kes võsainimese hasardiga teda enne pärislõppu põrgu piinamistega piinavad.

Ta kisendas, röökis ja rabeles, aga tal polnud pääsu. Ta hüüdis inglise keeles alaealiste šaakalite keskel, kes tegid talle vastu vaid oma häälitsusi.

Tal lasti alla kirjutada, et ta on karistamisväärselt süüdi.

Ja talle tehti lõpp.

Phnom Penhis olen kirjutanud päevikusse:

«Ma ei ole kusagil näinud nii kõrget taevast ja mitte kusagil seisnud nii lähedal põrgule.»

Pol Poth sündis 1925. aastal jõuka talupoja perekonnas Kampongthomi provintsis. Alghariduse sai nooruk buda kloostris, lõpetas siis tehnilise kolledži Phnom Penhis ning aastail 1949—1953 õppis Pariisis. Tema poliitiline tegevus saigi alguse Prantsusmaal ning jätkus kodumaal, kus ta liitus Kampuchea põrandaaluse rahvarevolutsioonilise parteiga. Erinevalt partei veteranidest, kel oli tulnud aastaid elada džunglitesse peitunud partisanisalkades, oli Pol Pothil noore, linnahariduse saanud vasakpoolsena laiem kogemus uutes tingimustes võitlemiseks ning aegamisi haaras ta ohjad partei Phnom Penhi linnaorganisatsioonis.

Kampuchea rahvarevolutsioonilist parteid juhtis neil aastail Indo-Hiina kommunistliku liikumise veteran Tu Samut. 27. mail 1962 tapeti ta segastel asjaoludel, kus, nagu hiljem selgus, oli mängus Pol Pothi käsi. Ja nii oligi kindla vasakekstremistliku kallakuga mees ise partei liider.

Viimase lihvi ja kinnituse oma mõttelaadile sai Pol Poth Hiinas. Esimest korda sõitis ta Pekingisse 1965. aasta keskel, kui «kultuurirevolutsioon» alles hakkas hoogu võtma. Siin nägi ta oma silmaga, kuidas alandatakse vaimselt ja hukatakse füüsiliselt sadu tuhandeid inimesi. Nähtust vaimustunud Pol Poth nimetas toimuvat «organismi vabastamiseks nakkusest» ja Mao ideid «tõeliseks kaasaegseks marksismiks».

Mees, kes Pekingist Phnom Penhi naasis, oli küps mauist. Ajal, mil Pol Poth oli partei liider, muutus ennekõike partei kaader. Väga paljud uued liikmed olid napi kooliharidusega või hoopis kirjaoskamatud talupojad, rahvusliku vabadusliikumise osalised. Rohelised, elukogemusteta noored pidid saama partei lihaks ja vereks, eitades, kõrvale lükates ja vajaduse korral hävitades veterane, kes võisid olla nakatatud «vana režiimi ideoloogiast». Pol Pothi ajal võeti parteisse vaid 16—24 aasta vanuseid noori inimesi, kusjuures alla 18-aastased eraldati oma perekonnast, et vanemate halb mõju ei rikuks noorte puhast ja revolutsioonilist otsustavust. Mauismi «kõrgkooli» lõpetas Pol Poth aastail 1970—1975, kui Kampuchea Ühtse Rahvusrinde juhtivad organid paiknesid Pekingis.

Alates 17. aprillist 1975 võeti Kampucheas pruukimisele kõik hiina kooli kogemused.

Tarkus on tarviline vara.

Viksid õpilased on alati ägedamad ja energilisemad kui nende õpetajad: Pol Poth andis silmad ette Maole endale.

Kampuchea praegu ainsa kirjastuse juhatajaks määras Heng Samrini valitsus kirjaniku ja tõlkija Yuk Kouni. See on kõhn, värisevate kätega mees kulunud riietes. Varasematel aegadel võisid khmerid tema tõlkes lugeda

Shakespeare'i «Othellot» ja Beaumarchais' teoseid. Pol Pothi valitsusajal tapeti Yuk Kouni naine, kuus last ja viis venda.

Kirjanikul endal ei ole alles ühtki eksemplari oma kirjutatud või tõlgitud raamatuist. Terves Phnom Penhis ei ole. Minu kõrval istuva mehe elutu nahavärviga laubal värisesid hõredad juuksed nagu koolnul, kui see avatud puusärgiga asetatakse koduõuele ja sugulased temaga hüvasti jätavad.

Phnom Penhis asub Aasia kuulsamaid kaunite kunstide koole. Siin õpetati puunikerdust, skulptuuri, müntide vermimist, idamaa nõtke tantsukunsti saladusi.

Koridori seinal on kõigi õppejõudude pildid. Palju ilusaid ja hingestatud nägusid — nagu ikka neil, kellele kunst ja selle õpetamine tähendab elus kõige olulisemat. Mitmed neist olid omandanud teadmisi Prantsusmaal ja Šveitsis. Ma lugesin pildid kokku ja sain 54. Elus on nendest õppejõududest kaks.

Pol Poth, kellele uues elukorralduses oli toeks 20 000 hiinlasest nõuandjat, jagas kogu Kampuchea elanikkonna kolme kategooriasse. Paljudel poliitikutel on maailma ajaloos olnud oskus jagada inimesi neile teadaolevatesse või vajaminevatesse gruppidesse, kusjuures kiiretel aegadel ja täpsemate andmete puudumisel võivad asja otsustada lipsu muster, kingatalla paksus või püksimansettide laius.

Punased khmerid, et asi selgem ja lihtsam oleks, piirdusid kaasmaalaste jaotamisega kolmeks: «vanad elanikud», «uued elanikud» ja need, kes töötasid kokku endise režiimiga.

«Vanad elanikud» olid pärit metsade ja mägede alalt, kus aastail 1970—1975 baseerus vastupanuliikumine. Need seitse provintsi on Kampuchea muu territooriumiga võrreldes jahedama kliimaga, siin elab vähemusrahvusi, kes hankisid väikesele riisisaagile lisa küttimise ja kalastamisega. Vaimuvalguse vastu siin erilist huvi ei tuntud, teave muust maailmast jõudis kohale harva. Pol Pothi armee ning võimuorganid said oma põhikaadri siit.

«Uued elanikud» olid kõik need khmerid, kes elasid

Lon Noli kontrollile allunud rajoonides. Kolmandasse kategooriasse kuulusid Lon Noli armee sõdurid ja ohvitserid, riigiametnikud, intelligents, buda mungad ja vaimulikud.

Muinasjutuliselt kaunis Phnom Penh, imepärase arhitektuuriga ja roheliste alleedega linn sinise Mekongi ääres, tervitas 17. aprillil 1975 punaste khmeride armeed, kes Pol Pothi ja Ieng Sary poliitilisel juhtimisel tõi kodumaale igatsetud vabaduse, armutult välja pekstes Lon Noli proameerikaliku rämpsu. Rahvas ise, omad, siinsed, põlised, olid võimul. Elagu vabadus! . . .

Algas uus elu, mis tuli rajada väga kapitaalsele alusele, konkreetsetele, usaldatavatele plaanidele, et lõpeksid rahva vintsutused, nälg, võõra võimu ja võõraste vägede vahelesegamine. Uus Kampuchea oli sündimas.

Pol Poth ja Ieng Sary andsid alanud sotsiaalseteks ümberkorraldusteks selged juhised: «vanad elanikud» kui uue ühiskonna põhibaas jäävad puutumata; teine kategooria tuleb hoolikalt puhastada; kolmas kategooria — hävitada maa pealt viimseni.

Tuolsleng on lütseum Phnom Penhi südalinnas. Ühe- ja kahekorruselised madalad majad ilusa siseõuega, mida läbivad liivatatud rajad. Noormehel, kes lütseumi väravat alustab meile seletuste andmist, tapeti isa, kaks venda ja õde, ema suri nälga.

Ligi neli aastat kandis kool tingnimetust S-21. Kümmekond neist, kes siin korda pidasid, valvasid, piinasid ja tapsid, kobestavad praegu rehadega peenraid meist mõnekümne meetri kaugusel. Ma vahin neid inimesi suu lahti ja küsin:

«Miks te neid maha ei lase?»

Kõhn sinisetriibulises särgis giid naeratab hotellipoiss Narah' nukrasilmset naeratust:

«Nad kasvatatakse ümber.»

«Mismoodi?»

«Nad saavad teada, et see, millega nad hakkama said, oli koletu kuritegu.»

«Kuidas nad seda teada saavad?»

«Meil on sellised brošüürid.»

«Kas nad lugeda oskavad?»

«Ei oska. Neile loetakse ette.»

«Mis nad selle peale ütlevad?»
«Nad peavad etteloetut lausehaaval järele kordama.»
«Kas mõni on juba aru saanud?»
«Ma ei tea. Nendega tegelevad teised inimesed.»
Lütseumi seinal on Kampuchea suur geograafiline kaart — üleni mõhklik, krobeline ja valge: see on tehtud tihedalt üksteise kõrvale laotud pealuudest... Kõikide klassiruumide seintel on joonistused — inimese piinamise ja hukkamise kõikvõimalikud viisid.

Tuolsleng oli Phnom Penhi keskvangla, kus hukati põhiliselt khmeri intelligentsi, aga teinekord sattus siia muidki. 110 välismaalasest — ameeriklased, prantslased, hindud, austraallased, laod — ei saa uurimiskomisjonidele seletusi anda enam ükski.
Kirjaoskamatu ja keeleteadmatu Battambangi provintsi talupoeg toodi siia 1977. aasta suvel. Piinamine oli väljakannatamatu, ja kui talt päriti, kas ta on Luure Keskagentuuri agent, võttis ta süü kohe omaks.
Kõige esimestena kuulusid füüsilisele likvideerimisele Lon Noli režiimi riigiametnikud, ohvitserid, kõrgem vaimulikkond. Seejärel tapeti sõdurid, kooliõpetajad, arstid, kirjanikud, teadlased, kunstnikud, arhitektid.
Pol Poth lubas Kampucheas ehitada ühiskonna, mida möödunuga ei seo ükski niidike. Tuli hävitada kõik, mis võis minevikku meenutada. Tuli hävitada kõik institutsioonid ja tehnikagi, mis võinuks inimestele meelde tuletada sajandite jooksul kogutud tarkusi.
Peksti puruks seadmed, põletati autod ja jalgrattad, taoti vasarate ja püssipäradega kildudeks raadiod ja grammofonid, lõhuti kogu teadusasutuste sisseseade, Phnom Penhi rahvusraamatukogust sai kasarm ning sealaut. Pühast Angor Vatist kadusid hindamatud ürikud. Staadionidele külvati riisi, sest sport oli kodanliku ühiskonna sünnitatud logardite meelelahutus.
1975. aastal oli Kampucheas üle 500 arsti, ellu jäi neist 56, sealhulgas üksainus naine. 11 000 üliõpilasest jäi ellu 450.
Kirjanikke on järel kolm.
Tuhandest khmerist, kes kõrghariduse saanud välismaal, jäi imekombel ellu 85.
Üks neist — Vandy Ka Onn — juhatab praegu sotsioloogiliste uuringute instituuti. Aastail 1970—1975 avaldas ta kümme raamatut, nende hulgas Kampuchea ühiskonda ja hariduselu puudutava «Tulevik ja ühiskond».
Ma küsisin Sorbonne'i hiilgava haridusega noorelt mehelt:
«Kas te olite oma raamatus optimist või pessimist?»
«S i i s olin pessimist, p r a e g u optimist.»
Vandy Ka Onn rääkis Pol Pothi kohta:
«Maneeridelt pehme ja intelligentne inimene. Monteeris marksismisse natsionalismi. Rojalist. Utopist nagu Robespierre. Väga kärsitu oma ideede teostamises. Uskus oma võimeisse ja oli olukorra täielik peremees. Rajas politseidiktatuuri ja viis rahva orjuseni.»

1977. aasta aprillis avaldas Pol Pothi valitsuse informatsiooniminister rahulolematust maal teostatava genotsiidi suhtes. Ta toodi Tuolslengi. Minister ei talunud piinamisi. Pooleks murtud lusikavarrega avas ta oma veenid.

Kui naine kaotab vanemad, õed-vennad, mehe ja väikesed lapsedki, siis võiks ainult inimlik tähelepanu, õrnus ja armastus veel hoida teda täie mõistuse juures, jalul, küünlana hubisevas elulootuses.
Kord ehitatakse taas üles linnad, trükitakse uued raamatud, kasvab kuivanud pinnal uus riis, aga veel siiski jääb aastakümneteks kajama kõige varjatum, aga kõige valusam oie — naisesüdame karje armastuse, viljastuse, elu jätkamise järele.
Kampuchea elanikkonnas on praegu 80 protsenti naisi ja ainult 20 protsenti mehi.

Soomlannast arst Veronica Pimenoff on usaldatavatele andmetele toetudes kirjutanud Kampuchea saatusaastaist selliselt:
«... materiaalse kultuuri hävitamisele pole ajaloost võrdset leida: tehased ja vabrikud suleti, elektrienergia tootmine lõpetati, põldude niisutussüsteemid rikuti, teedevõrk ja tee-ehitusmasinad hävitati, traktorid, põllutöömasinad ja autod lömastati, remondi- ja teenindusjaa-

mad suleti, raudteeliiklus pandi seisma, sadamais hävitati kraanad, tõstukid ja kaubalaod. Paadid ja kalavõrgud hävitati, kaubamajad suleti. Rahvuspark lasti õhku, paberraha põletati ning raharinglus lõpetati. Ravimid, imikutarbed, arstiriistad ja meditsiiniinventar hävitati, haiglad ja arstipunktid suleti ja hävitati. Koolid pandi seisma ning õpikud, aabitsad, vihikud, täitesulepead, paber ja kriit hävitati. Kanalisatsioon, tänavasildid, eramajad, mööbel, majapidamismasinad, külmutuskapid, õmblusmasinad ja individuaalsed toidu- ja lauanõud hävitati. Kõik 3254 pagoodi ja kirikut rüüstati ja lõhuti. Kirjutusmasinad, televiisorid, raadiod ja magnetofonid hävitati. Raamatukogud, ülikoolid ja muuseumid suleti ja tühjendati. Kunstikoolid, teatrid, konservatoorium ja maa kõik kinod hävitati koos kogu tehnilise sisseseadega. Antiikesemed ja kunstiteosed rikuti ära, isiklikud dokumendid hävitati. See ennenägematu hävitustöö oli organiseeritud ja planeeritud: teatakse, et juba 17. aprillil 1975 saabus käsk kogu maal hävitada kõik teatrikostüümid ja muusikariistad.

Inimesi — kogu kultuuri loojaid ning kandjaid — tapeti nii kindla plaani kohaselt kui ka meelevaldselt. Oma ametit tundvad tehasetöölised, autojuhid, insenerid, õpetajad ja arstid ning muuseumide, ülikoolide ja raamatukogude personal, samuti kõik, kes valdasid võõrkeeli ning olid õppinud välismaal, said surmaotsuse.

Kunstnikele puuriti keppe kehasse, neid peksti hingetuks bambuskaigastega, silmad torgati välja, kõhud lõigati lõhki, neid maeti elavatena. Teised surid sunnitööst.

Vangistatud kunstnikud tegid Pol Pothi büste. Inimesi lahati ja lõigati elavalt tükkideks «meditsiinidemonstratsioonidel», inimsapist valmistati ravimit, laipu kasutati väetiseks.»

7. juulil 1978 korraldas Pol Poth vastuvõtu Kampucheas viibivatele Hiina spetsialistidele.

Hiina RV suursaadik Sol Sunhao pöördus peoperemeeste poole sõnadega:

«Oma kommunistliku partei juhtimisel rakendas Kampuchea rahvas marksismi-leninismi põhiseisukohti Kampuchea tegelikkuse suhtes, teostas sotsialistliku revolutsiooni ja rajab sotsialismi hoonet. Teie, seltsimehed,

töötasite ennastsalgavalt, ületades raskusi, et tõsta rahva materiaalset ja kultuuritaset. Te olete saavutanud suurepäraseid tulemusi, mis vaimustavad kõiki teie sõpru, kõigil rinnetel: põllumajanduses, kultuuris, hariduselus ja tervishoius.»

Võõrasse geograafilisse paikkonda, uude sotsiaalsesse miljöösse, etnilise teisenäolisuse keskele ning tundmata tavade juurde läheme ettevaatlikult, kompamisi ja kas usaldades või end segada lastes antud regioonis varem käinud meeste kogemistest-kogemustest.

Indo-Hiinat vaatasin enamasti sotsialistliku ajakirjanduse loodud jõuliselt ja võimsalt pildilt, mis on muutumatu Korea sõjast alates. Vietnami sõja aegu oli see ennekõike rahva alistumatus imperialismile, kustumatu ja raugematu vastupanu võõraste invasioonile, surmapõlgus, vähenõudlikkus, aatekindlus. Sellist muutumatut ja läbitungimatut kilpi kannavad poliitilise võitluse paratamatuses kanoniseerunud visiitkaartidena paljud maailma maad, sündmused ja situatsioonid.

Nobeli preemia laureaat Saul Bellow, rääkides prantslaste maailmatajumisest, nimetab igasugust dialektikat eitavat dogmaatilist mugandumist Larousse'i kompleksiks. Et usaldatava täpsusega teada saada, kes on eskimod, veerib Marseille' advokaat või Lyoni insener kuulsast seletavast sõnaraamatust ammuilma kirjapandud ridu, mis aastakümnete ja üha uute väljaannetega juba aksioomiks kivinenud, ning Larousse'i püha eksimatus annab neilegi meestele oi kui kauaks jäiga ning paindumatu-muutumatu teadmise kauge jäämere äärsest vähearenenud, esiisade tavadega rahvast. Ent samal ajal, kui Larousse'ist loetu prantslase hinges halemeelse kaastunde sünnitab, proovivad eskimo noorukid jalga teksaspükse, krutivad importmagnetofone Lennoni lauludega ning rühivad tsiviliseeritud maailmast ette mitte šamaane, vaid Bakchost kummardades.

Selle varasema publitsistliku teabe ikka ja jälle ajusse projitseeruval foonil üritasin mõnelegi inimesele, seigale või sündmusele vaadata teisiti, sisseelavalt, justkui André Malraux' ja Graham Greene'i silmadega. «Vaikset ameeriklast» ja Greene'i hiljaaegu ilmunud memuaare võib usaldada kui väga tõsist informatsiooniallikat Ida kohta.

See ei ole kunagistelt asumaadelt lahkuma sunnitud valge kolonisaatori kaastundlikult kurb pilk, vaid sotsiaalse analüüsi võimega suure kirjaniku sissevaade elu ja ühiskonda hoidvate mehhanismide töösse.

Ja Aasias, nagu Greene tunnistab, on see mehhanism sedavõrd varjatud, müstiline, mitmenäoline ja mitmetoimeline, kogu oma funktsioneerimise ja tavadega valget inimest eemale hoidev, viisakalt, aga nii kindlalt tõrjuv, et vaid harimatusel põhinev rumal enesekindlus lubaks teiselt kontinendilt tulnul vahendada absoluuttõele pretendeerivat teavet siinse elu kohta. Aasia on vaene ja varjatud, uskuv ja eitav, tugev ja salakaval. Aasia käib paljajalu — aga paljastel varvastel liikumine on hääletu, ja paljajalu võib käia pikki ja teadmatuid teid sootuks kõrval suurtest magistraalidest, mida mööda sõidavad autoaknast eksootilist maastikku nautivad välismaa kirjanikud ja korrespondendid. Need, kelle sulg vahendab tõde.

Mingitel täiesti arusaamatutel asjaoludel oli Mekongi äärde puutumatult püsti jäänud teater — imekaunis hoone, nagu muinasjuturaamatu pildi järgi ehitatud. Maja valvasid noored, otsekui selleks otstarbeks spetsiaalselt väljavalitud sõdurid, malbed ja viisakad, kõigil tuliuued automaadid rinnal.

Õhtuhämaruse tunnil, kui päevane põletav kuumus kustus selgeks siniseks jaheduseks, millest ei kaikunud läbi maailma suurlinnadele nii omane lõputu motoriseeritud liikluse müra, kui Kagu-Aasia kunagise kauneima kultuuritsentrumi aeglane surmast ärkamine oli meeltele kõige valusamini tuntav, astusid khmerid läbi sõdurite spaleeri seitsme aasta järel esimesele teatriõhtule Phnom Penhis. Kutselised näitlejad olid kõik tapetud. Me läksime vaatama isetegevuslasi, kes olid kokku harjutanud kolm kuud.

Saali sisenejad, mitusada inimest, otsiti hoolikalt läbi, sest meie sajandi terrorism on vaba intelligentlikust halemeelsusest: põhiline on pomm plahvatama panna, tekitada õudu ja segadust, tappa naisi ja lapsi.

Noorukesed esinejad, vietnami päritoluga osav žonglöör välja arvatud, ei küündinud Tõrva, Haapsalu või Otepää kultuurimaja taidlejate tasemele. Mõnigi kord

tuli nende küündimatuse ees silmad viisakalt maha lüüa. Aga nad olid ometigi praegushetkel selle kunagise miljonilinna parimad artistid. Nad tegid meid nõutuks, pannes praegu linnas kehtiva komandanditunni ajal küsima, mis jõud keset tuhka, hävingut ja alatoitlust annab mõtte ja tähenduse tantsule ja laulule, kui neil noortel pole enam ei isa ega ema, kooli, peokingi, uut kleiti, kõige odavamatki lõhnaõli, punast siidlinti mustadesse juustesse sidumiseks.

Kahel korral kustub elekter.

Vaikus saalis ja laval on absoluutselt hääletu, pinev, pingul.

Kui lõpeb viimane pala, toob eesriiet lahti ja kinni tõmmanud naine esimesse ritta minu sülle suure kimbu lühikesevarrelisi punaseid lilli ja palub võõramaa kirjanikku jagada need laval aplausisäras seisvatele näitlejatele. Ma jagan õishaaval punaseid lilli, surun väikesi higiseid käsi.

Minu toiming on traditsionaalne: igal õhtul saavad tuhanded näitlejad lilli maailma sadades teatrites.

Kuid ma olen üleni higine ja krampis. Mõnele ülesastunule pomisen isegi tänusõnu, aga seegi on täielik automatism. Minu aju halvab hirm, ma kardan surma. Saali sisenemisest saadik ei ole mind õhtu jooksul lahti lasknud fataalne teadmine, et just täna ning just siin ilmtingimata plahvatab pomm.

Surm olevat kõige raskem kodust kaugel ja haavatasaamine ilmsesti rängim siis, kui su veri purskab lühikeste vartega punastele lilledele.

Ma tean, et on olemas täpsele definitsioonile allumatu tunne, ülekogetud ja tuntud ometi mõnelgi — mitte vaimustuda mingist eksootilisest maailmanurgast, kuulsast muuseumist või pühakojast, momendil kõrgsoosingus oleva muusikatrupi etendusest, ei, vaid kiskuda see kõik kõigest kõike fooniks iseendale, mõtelda end hetkeks lossivaldajaks, korrakski saada ülle kallid ja elegantsed võõrad rõivad, mis sa hiljem tagastad, ning sedamoodi nautida iseennast, kes sa argielus oled väike, tähtsusetu ja märkamatu, nautida iseennast gondlisõidul Veneetsias, Jumalaema kirikus Pariisis ning kes teab veel kus pühas paigas.

Üksnes väga palju käinud ja lugenud ning hingetargad inimesed suudavad üle olla mõistetavast inimlikust nõrkusest kinnitada iseenda tähendust kuulsuste nimedega, kellele kätt antud või kellega ühes lauas istutud, nagu ka mitte nostalgiliselt ohata oma lauskmaal novembritaeva madalate pilvede all, kui Napoli lahe sina või Egiptuse püramiidide päikesse uhkumine silme ees . . .

Kord Moskvas sattusin ühte hotellituppa haritud ja intelligentse mehega, laiade ja sügavate teadmistega inimesega, kes ometigi ei lasknud minus sündida lõplikult heatahtlikku suhtumist: iga veerand tunni tagant algas minu poole pööratud lause kui muusikalise juhtmotiiviga:

«Siis, kui ma Pariisis olin . . ,»

Ma olen selle tundega tuttav. Ma tean, et see tunne ei ole spekulatiivne, madal või naiivne. See on meile, kes me pole kuulsad filmitähed, sportlased või poliitikud, ilus ja tähenduslik enesekinnitusvõimalus — ja see kaunite paikade ning uhke olme nõrkus kaunistab ja ülendab meid, teeb mingi tunde võrra targemaks ja kogenumaks sel puhul, kui me oskame Veneetsia gondlis või Auerbachi keldris antud ajamomendisse koondada kogu eelneva teabe selle paiga tähendusest. Palverännakutele ei minda ainuüksi Mekasse.

Katarsis ei sünni ainult usutundest ja mitte ainult pühades paikades.

Inimese hing võpatab peaaegu alati kokkupuutel suure, võõra või päris tundmatuga, kohtumisel kauge ja kättesaamatuga.

Ja sedamoodi või teisiti, aga salamisi olen minagi tahtnud ning saanud nautida iseennast mõneski võõras paigas, tuntud muuseumis, kuulsate inimeste läheduses.

Nimekas arhitekt, kellega mind mõni aasta tagasi Tallinnas kohvilauas tutvustati, pani pea viltu, uudistas mind pikka aega käsipõsakil, ja kui olin julgenud ise istet võtta, rääkis manitsev-hoolitseva etteheitega:

«Sina siis oledki see mees, kes kultuurilehes läbi mitme numbri kirjutas, et oled läbi lugenud kõik Thomas Manni romaanid ning käinud Lüübekis. Pildi lasid ka ära trükkida, kuidas Thomas Manni maja ees objektiivi vahid, valges rõivas kui paraadpurjetaja.

See ei ole ilus.

Me kõik käime maailmas ringi. Miks pead sina kirjutama, et käisid Lüübekis? Ära ole nii edev. Me kõik

käime igal pool. See ei ole ilus ühel inimesel sedamoodi kirjutada ja pilti trükkida, et näete, mina olen Lüübekis.»

Arhitekt veeretas käte vahel munajat pokaali, milles hõrk kokteil sulatas jääkuubikuid. Puhas-erutav alkoholilõhn tõusis kui ohvrisuits altarilt.

Ta rääkis oma jutu veel kord üle: siis jääb vähemasti väikegi lootus misjonäritöö viljakusele.

Kui ma 1968. aasta pehmes veebruaris istusin pingil Sorbonne'i ülikooli peahoone vestibüülis, kogesin eristavteravalt kaht tunnet: kolkas sündinu kadedust eri nahavärvi noorte inimeste suhtes, kes, raamatud või mapid kaenlas, loengule tõttasid, ja seda tunnet neutraliseerivat, ajus sõnadeks vormuvat lohutust: ei ole kõigile antud siin pingilgi istuda, pühakoja lävepakust seespool. Müts näpus eeskojas oodanu, rääkisin endale, on õnnelik selle kõrval, kes sakstemaja näinudki pole.

Sorbonne'is õppis Pol Pothi lähikonda kuulunud mees, tema režiimi aegne president Khieu Samphan.

1959. aastal kaitses ta siin väitekirja «Kampuchea majandus- ja tööstusprobleemid». Kellel on aega ja keeleoskust, võib tööd Sorbonne'i vana ülikooli arhiivis lehitsedagi. Uudishimulik ligipääseja leiaks teoreetilise, kõrgemas õppeasutuses uurimistöö tulemusena kirjutatud põhjenduse ja teadusliku (teadusliku?) aluse Kampuchea revolutsioonile (revolutsioonile?). Khieu Samphan kuulus ühte rühma samas kõrgkoolis tarkust ja vaimuvalgust otsinud radikaalide Ieng Sary ja Pol Pothiga.

Khieu Samphani väitekiri (ja Pol Pothi hilisem konkreetpoliitika) näitavad mõlema mehe sügavat vaimustust Platoni riigifilosoofiast.

Väitekiri esitab teooria Kampuchea täielikust eraldamisest muust maailmast, põllumajanduse eelisarendamisest tööstuse arvel, linnade hävitamisest ja üksikisiku ohverdamisest ühiskonna nimel.

Khieu Samphan väitleb 100-protsendilise revolutsiooni nimel.

Uude ühiskonda, mille plaan Sorbonne'i tarkusetemplis paberile pandi, ei tohtinud kuuluda kaugeltki kõik Khieu Samphani kaasmaalased. Ühestainsamast miljonist piisas. Kõik 7-aastasedki olid kapitalismist juba sedavõrd mürgitatud, et nad tuli kas tappa või muuta tööloomadeks. (Selles osas oli vanaaja filosoof leebem: oma

unistusteriigi loomise plaanides pidas ta 10-aastasi veel kõlblikeks.) Kõik välismaine ja kogu tehnika kuulus hävitamisele.

Abielu- ja perekonnasidemeist loobuminegi on juba Platonil kirjas. Ja arstiabi pruukimise minimaalsus. Kirjanduse ja teatri täielik kontrollimine. Ning absoluutselt puhta rassi loomine.

On tõepoolest käsitamatu, kuid klassikaline poliitiline filosoofia ning Sorbonne'i seinad toetavad sel kombel kõige otsesemalt Kampuchea genotsiidi.

Ma ostan mahla Phnom Penhi välismaalaste-poes igal südapäeval.

Tulen jahedasse avarasse ruumi, kus vaikivad kolm müüjannat ventilaatori tasases vuras.

Vaatan huvi ja põhjalikkusega üle iga vitriini ja riiuli, kuigi ma väga täpselt tean: ostan kauplusest vaid pudeli pepsikoolat ja purgi Itaalia apelsinimahla. Mitte midagi muud. Siis lõpuks võtangi joogipudeli ja mahlapurgi ning asetan need letile tumedajuukselise mandlisilmadega müüjanna ette. Ma seisan otse ta vastas, nii et tunnen ta hingamist ja hoolitsetud naiseihu puhast, intensiivset lõhna.

Mitte kusagil mujal Kampucheas, kogu kümne kuuma tiheda päeva jooksul ei tunne ma seda lõhna.

On vaja normaalset ainevahetust tagavat enam-vähem korralikku toitu, võimalust end iga päev pesta puhta veega ja seebiga ning pruukida mõnd päris tavalist nahavõiet, et sünniks ja säiliks too alati eristatav, ninasõõrmeid ärevalt tõusma võttev ning verd kiiremale tuksele sundiv aroom.

Igal südapäeval ulatan ma talle maksmisel sellise paberraha, mida peenemaks peab vahetama, nii et mu seismisaeg leti ees pikeneb veel minuti.

Ta liigutab end — pea langeb ja tõuseb, sõrmed valivad rahatähti — ning pead tõstes hingab sügavalt.

Tema lõhn hoiab mind oma väljas.

Ma ütlen:

«Väga kuum on Kampucheas.»

Ta naeratab nii põgusalt ja napilt, et selles pole jaatust, eitust ega osasaamist.

Tumeda siidpluusi südamekujuline kaelalõige ei paljasta siledat helepruuni ihu allapoole ja sügavamalt. Pikk peene mustriga helehall seelik, pingul puusade kohal, langeb pahkluudeni, ainult hoolitsetud puhtaid varbaid katmata jättes. Naise rahulikus näos, mis jääb minu poole, pööravad väga suured ja sügavad tumedad silmad oma pilgu tänavale, kus päikeselõõsk varjujätmatult kõrvetab. Mu aeg on läbi.

Ma olen veel hetke lõhna kammitsas, kui kinni võtnud ainsast mulle tuntust ja päästmist lubavast võõra, tuhastatud elu keskel.

Võib-olla, tunnistan endale hiljem salaja, oli see iga päev vaid mõneks minutiks tunda antud lõhn mulle Kampucheas ainus konkreetne inimelu kestmise ja kõige uuestisünni lootus, sest üksnes sellele oleksin ma ligi ja kaasa läinud kui reaalsele tõotusele.

«Merci beaucoup. Vous êtes très aimable,»* ütlen väga talitsetult ja tasa ja usun teda mitte aimavat, mille eest ma tänan. Silmad pööravad end aegamisi korraks uuesti minule — nagu kaamera, mis fikseerimisel ise ei tunne kirge ega kaasaelamist. Väljudes ei tea ma, kas ümarad silmad mind ukseni saadavad või on see vaid lootus.

Vientiane'is korraldasid Laose riigivõimud meile n.-ö. valitsusvastuvõtu.

Mind huvitas see üritus väga, sest pealinna võõrastemaja «Imperial», kus peatusime, kujutas endast päris ilmajäetute kodu, kõige vaesemat peavarju ja ulualust, mida mul välismaal üleüldse näha tulnud.

«Imperiali» hotell võis parimal juhul kuuluda ühte kategooriasse Setumaa külatrahteriga eelmisel sajandivahetusel, aga veel enam samastus ta Lõunamerel aastaid tagasi kaaperdamise järel omapead tuuletusse leitsakusse triivima jäetud pargasega, mille eluruumidesse polnud maha jäetud ühtki jooginõu ega prügiurni, nuga, kahvlit või luitunud seinapilti, isegi kardinaid akende ette mitte, ja ainult sisalikud ning sinu jaoks nimeta putukad ronisid seinu mööda.

«Imperiali» hotell südaööl, kui kogu putukakari sinu voodi kohal ja ümber kuu kuldses paistes siristama, saagima ja rõõmsalt hüppama hakkas, oli suur, hingekosutav elamus.

* Tänan väga. Te olete väga armastusväärne. (Pr. k.)

Sellest hotellist läksime valitsuse vastuvõtule.

Puhtusest plinkivate helevalgete linadega laual küütlesid kaks suitsjassinist imeõrna kristallvaasi punaste ja valgete lilledega. Iga taldriku kõrval kolm paari nugekahvleid, riisipulgad lisaks. Ameerika sigaretid, vene vodka, šoti viski ja prantsuse konjak. Liuad, vaagnad ja anumad. Kaheksat inimest teenindamas neli hääletut, naeratuses valgeid hambaid näitavat kelnerit.

Peale meie istuvad pidulauda Nõukogude saatkonna sekretär, Laose peaministri asetäitja, kultuuriministri asetäitja, kirjastuskomitee esimees ning kõrgel ametikohal töötav soliidses eas mees, kes istet võttes unustab pähe tumemusta sonimütsi.

Idamaa mehed joovad vähe, meie imeme ajapikku sisse oma tavalise normi, mis turgutab võõrad keeled me suus sedavõrd elama, et sõpruse ja vennastumise loosungid võib välja öelda. Üks räägib soravat inglise keelt, mina püüan näilise kerguse ja vabadusega vuristada kümmet kramplikult pähetuubitud prantsuskeelset fraasi, teine kaaslane üllatab kohalikke mehi sellega, et eurooplase suust kõlab hiina keel.

Põnevaim on ometigi see, et tumemusta sonimütsi ei võta Laose kõrge riigiametnik peast kuni banketi lõpuni.

Me saame aru, et see pole mitte pähe ununud ja ka nii võib söögilauas istuda. Nõukogude saatkonna sekretär ütleb mu vaikse pärimise peale:

«See on hiinameelsuse märk.»

Sedamoodi siis.

Öösel, kui ritsikad jälle rõõmsalt seintel karglevad, kirjutan päevaraamatusse: kes mütsiga toidulauas istub, ei pruugi veel nahahaigust häbeneda ega kasvatamatu olla.

Maailm ei tea Kampucheast midagi. Maailm on Kampucheast üht-teist lugenud ja kuulnud, aga teadmine ei sünni veel sellest. Khmerid läksid surma vaikides. Nüüdki ei näe te absoluutselt ühtki nutvat, leinavat, ahastavat inimest. Keegi ei kurda oma valu, sest siis peaks halama kogu maa. See on vaikiv kannatus, sõnatus, vulkaani jalamile langenud laava ja tuhk, mida veel õrn tuulgi ei puuduta.

Kõik on siin põlenud, kustunud.

Kampuchea on hiigelsuur ühishaud.

Ainult lõpuni põlenud küünal ei sula enam pisaraid, kirjutas Li Šan In IX sajandil.

«Jäägu järele kas või üks miljon, aga see-eest tõelist kampuchealast,» ütles Pol Poth.

19. novembril 1978 on ajakirja «New York Times Magazine» just nagu juhtumisi sattunud materjal, milles räägitakse Taisse põgenenud naisvangi Tšani tööpäevast ühes põlluharimiskoloonias, nagu neid Kampucheas oli loodud üle kogu maa.

Päev algas kell 5 hommikul. Tšan pesi end, pani selga ainsamad rõivad, mis tal olid, ja läks ilma söömata põllule. Ta töötas riisipõldudel, oli maaparandustöödel ning irrigatsioonisüsteemide juures. Kell 11 oli üks päeva kahest söömaajast — anti vedelat riisisuppi. Poole tunni pärast hakkas töö uuesti pihta ning kestis kella kuueni õhtul. Seejärel teine, viimane toidukord. Kuuvalgetel öödel küürutati selga kuni kella 23-ni. Eriti pingelistel perioodidel kestis töö ööselgi: vanureid sunniti põletama tunglaid.

«Tuhanded pagoodid, kuhu olid talletatud khmeri kultuuritraditsioonid, on põletatud, Buddha kujud lõhutud või hävitatud. Perekondlikel usupühadel tantsu, muusika ja värsside lugemisega on lõpp . . .»

Kui tasumise tund lähenes, lasksid Hitler ja Ewa Braun end seaduslikult laulatada ning seejärel jätsid priitahtlikult eluga hüvasti.

Dr. Goebbels mürgitas oma suure koera, kuus last ja iseenese koos abikaasa Marthaga.

Pol Poth ja Ieng Sary sõitsid 1979. aasta algul koos oma hiinlannadest abikaasadega Phnom Penhist Pekingisse.

Juhan Smuul tõi näidendisse «Kihnu Jõnn» ühe tegelasena Ajaloolise Tõe. «Ta näeb välja kahvatu ja katkutud,» iseloomustab kirjanik Ajaloolist Tõde.

Keegi ei ole veel samasuguse abstraheeringuna lavale toonud või raamatusse kirjutanud Rahvusvahelist Avalikku Arvamust.

Maailm oli suuresti ühel meelel, kui 1946. aastal poodi Nürnbergis Ribbentrop, Kaltenbrunner, Streicher, Keitel, Jodl jt. Maailm on tänaseni ühene oma kaasatundmises Hiroshima ja Nagasaki tuumaohvreile.

Uganda massimõrvad ning palestiinlaste tapmine Beirutis võtsid paljudel kananaha ihule.

Prantslased tõid vana kiilaspäise Barbier' ära Boliiviast, et mõista tema üle kohut 40 aastat tagasi Lyonis toimepandud piinamiste ja tapmiste eest.

Juudid leidsid Argentiinast üles Eichmanni, mõistsid ta üle kohut ning poosid ta üles.

Siin on Rahvusvaheline Avalik Arvamus karistajate poolel. Mitu miljonit kaasmaalast tapnud Pol Poth ja Ieng Sary reisivad ringi, nagu neile meeldib, ja keegi ei otsi neile käeraudu, poomisnööri ega kuuli; nad esindavad Kampuchead ÜRO-s, mis on «Rahvusvahelise Avaliku Arvamuse erakordselt autoriteetne organisatsioon, võrratu näide maailma rahvaste ja riikide koostööst humanismi, progressi ja inimõiguste nimel».

Indo-Hiinas on Vietnam võimsaim riik. Temast ei saanud jagu ameeriklased, ei hakanud ta peale hiinlaste hammas.

Mitmed inimesed, keda mul on õigus spetsialistideks pidada, väidavad vähimatki kahtlust eirava kategoorilisusega: Vietnami armee on praegu maailma parimaid — väga hästi varustatud, mobiilne, konkreetse lahingukogemusega ja väljaõppega ning surmakartmatu.

Vietnam aitas Pol Pothil välja lüüa Lon Noli, sest sel perioodil esindas Pol Poth tõepoolest rahvarevolutsioonilisi jõude printsipiaalses võitluses suurriiklikule abile toetuva nukuvalitsuse vastu.

Täname väga, öeldi vietnamlastele valatud vere eest — 19. aprilli võidumiitingul Phnom Penhis oli Ieng Sary kookus vietnamlasi tänades — ja asuti sedamaid kiiresti looma oma armeed Hiina instruktorite juhtimisel. Sellest sai kõvasti drillitud ja hästi varustatud sõjavägi — tervenisti 20 (!) diviisi. Peking andis tollele armeele heldelt kõike, mida vaja. Tööstus oli hävitatud, põllumajandus kiratses, intelligents tapetud, võimas armee kaitsmas «revolutsiooni saavutusi» . . .

Pol Pothi armeed suutis alistuma sundida vaid Vietnami relvade jõud, sõjaline kogemus, mobiilsus ja surmakartmatus.

Praegu on Kampucheas 180 000 Vietnami sõdurit. Kui palju vietnamlasi hukkus lahinguis, sellest ei räägi keegi.

Kas oma rahva tapmine on riigi siseasi? küsin endalt «White Hoteli» palavas numbritoas, kui joome teed Narah'ga, kel pole enam ei õdesid-vendi ega isa-ema.

Iga riigi suveräänsus on tõesti püha ja puutumatu, aga mis peab tegema naaber, kui ta näeb üle aia, et peaaegu pool rahvast on juba hävitatud, aga lõppu veel ei paista. Kui ta näeb, et inimesi näljutatakse ja hävitatakse hullemini kui loomi, absoluutselt ühtki i n i m õ i g u s t e printsiipi austamata? Mis peab ta tegema, kui sellele lisaks saab «demokraatliku Kampuchea» poliitilise elu aluseks Vietnami-vastase vaenu õhutamine, piiritülid, millest 1977. aasta aprillis võtavad osa juba terved diviisid? «Oleme valmis 700 aastat sõdima Vietnamiga,» kirjutati Pol Pothi lendlehtedes.

Kas khmeri rahva genotsiidist päästmine sellises sundseisus on okupatsioon?

Väljakannatamatult kuumal keskpäeval astun Vietnami Demokraatliku Vabariigi saatkonda Phnom Penhis. Mind ei huvita ümbernurgajutud, tahan otseselt kuulda, mida ütlevad n e m a d i s e. Mees, kes minuga räägib, on Kieu Minh, saatkonna esimene sekretär. Suurepärane prantsuse keel, ladus vene keel. Kui oleme vahetanud kombekohased viisakused, tutvunud ja teineteist märkamatult hinnanud, ütleb sekretär, et on sõdinud Indo-Hiinas, töötanud Phnom Penhis varemgi ja tundnud isiklikult Pol Pothi.

«Sel mehel olid väga head organisaatorivõimed,» ütleb Vietnami diplomaat.

Ma ütlen Kieu Minhile:

«Lääneriikides räägitakse ja kirjutatakse, et vietnamlaste sissetulek Kampucheasse oli agressioon ning teie vägede praegune siinviibimine on okupatsioon.»

Saatkonna esimene sekretär, kõhn puhtas valges särgis mees, vaatab suurte ja selgete silmadega üle madala laua, kus ta vastas istub kõhn helebeežis särgis välismaalane; Ida diplomaadil ei ole asiaadi vidukil pilusilmi ega mandariini-naeratust, pigem on ta askeetlik ja pisutpisut väsinud; ta ütleb mulle niimoodi:

«Teate, kaks aastat tagasi istusime siinsamas ruumis väga tuntud prantsuse ajakirjanikuga. Tema ütles mulle, ilma et mina oleksin midagi pärinud: «Teie siiatulek on loomulikult tõeline agressioon, aga hea, tarvilik agressioon.»»

Ma küsin veel:

«Kas Phnom Penhis on praegugi Pol Pothi agente?»

«Kahtlemata.»

Ja siis naerab Kieu Minh sooja, avalat, õnnelikkugi naeru, öeldes, kartmata mingit saladust välja lobiseda:

«Meie omi on Pol Pothi juures tublisti rohkem.»

«Miks muutub maailm päev-päevalt julmemaks?» küsisin professor Vandy Ka Onnilt.

«Paljud inimesed lõpetavad oma elutee varem, kui nad on jõudnud Jumalani.»

Kas keegi üritas Pol Pothile vastu hakata?

1977. aasta veebruaris tõstsid mässu Phnom Penhi valvava 170. diviisi 600 sõdurit. Diviisi komandör Tša Krai lasti maha. Kolm kõige ägedamat vastuhakule õhutajat põletati elusalt Phnom Penhi staadionil.

Prints Norodom Sihanouk, kes 1953. aastal saavutas Kampucheale täieliku iseseisvuse, mis leidis kinnitust Genfi nõupidamistel aasta hiljem, hilisem riigi kuningas, pea- ja välisminister, kukutati Lon Noli poolt 1970. aastal. See mees moodustas Pekingis Rahvaühtsuse Kuningliku Valitsuse. Pol Pothi ajal tapeti suurem osa tema perekonnast. Sihanouki ennast võib aga veel tarvis minna Heng Samrini ja Vietnami vastase esindusliku koalitsiooni loomisel.

«Der Spiegelile» antud usutluses arutleb Norodom Sihanouk:

«Kui Shakespeare elaks meie päevil, siis kirjutaks ta Kampucheast. Mina oleksin Hamlet . . .»

Ajavahemikul 17. aprillist 1975 kuni 7. jaanuarini 1979 said ametliku loa külastada Phnom Penhi seitse välismaa ajakirjanikku.

Viimasteks võõramaalastest uudistajateks olid 1978. aasta jõulude ajal ameeriklased Richard Dudman ja Elizabeth Baker ning nendega samaaegselt Manchesteri ülikooli professor Malcolm Caldwell. Inglase kutsus Pol Poth isiklikult, sest mees oli üks neid väga väheseid Lääne-Euroopa intelligente, kes Kampuchea ümberkorraldusi valjul häälel heaks kiitis.

Kõik see, mis teoreetik Caldwellile oli kaugelt vaadates õige ja tähenduslik paistnud, pani kohapeal mehe kukalt sügama.

Caldwell muutus oma pärimistes ikka sapisemaks ning lubas kodumaale naastes seniöeldut kapitaalselt korrigeerida.

Hilisõhtul istusid kaks ameeriklast ja inglane Phnom Penhi tühja hotelli tühjas restoranis.

Pärast õhtusööki, kui Malcolm Caldwell teisele korrusele oma tuppa läks, jooksis talle trepil järele noor sõjaväemundris mees ja laskis inglasele selga viis kuuli.

Kui me riisipõllult tagasi sõitsime, vaatasin mitmel korral noore khmeri sõduri sõrmi. Kui vana kalur hoiab aerusid, on ta sõrmed konksus nagu kulli küüned; reumast pundunud liigestega, vees külma saanud, parkunud ja krobelised, ei lähe need sõrmed enam iialgi päris sirgeks. Sõduri sõrmed olid pehmed, pruunid ja nõtked. Neegritel ja asiaatidel on sellised sõrmed. Hääletud sõrmed. Valmis vormuma milleks tahes. Justkui sajandeid oodanud, mida on kõige otstarbekam võtta nende vahele. Alandlikud, kuuletuvad, salapärased sõrmed, millest sa midagi välja ei loe.

Kunagi ammu läksin Varssavis ühel pühapäevahommikul — veel hommikumissa meelevallas, võõra ja kauge hingemuusika kammitsas — Chopini muuseumi, kuigi ma olen absoluutselt ebamusikaalne.

Ma tahtsin näha Chopini surimaski ning kipskoopiat tema käest.

Chopini käsi oli väga väike ja tema sõrmed sedavõrd lühikesed, et neid vaadates tekkis mingi ebasünnis tunne, kahtlus ja pettumus, sest neis töntsides näppudes polnud ainsatki heli, nad olid valged, lühikesed ja külmad.

Laoses, enne kui üle Ho Chi Minhi Phnom Penhi lendasime, sõidutati meid ühel pealelõunal külla sõjaväeossa Vientiane'i külje alla.

Mõlemad minu reisikaaslased, moskvalane ja leningradlane, olid palju kirjutanud armeest, sõjast ja sõdureist, ja sellepärast oli kõige mõttekam siinses leitsakus pikalt venivat aega parajaks teha professionaalsete teadmiste täiendamisega ja ära kuulata, mismoodi sõdisid laod ameeriklaste vastu Vietnami sõja ajal.

Me istusime ohvitseride puhtas ja varjulises kasarmus. Külalistele pakuti banaane, teed ja riisiviina.

Seletusi andis alampolkovnik, Laose kangelane, kuldtäht rinnal.

Üks ohvitser kirjutas üles kõik meie küsimused ja kõik alampolkovniku vastused.

Alampolkovnik seletas väga pikalt ja üksikasjaliselt, kuidas nad nädalate kaupa öösiti ameeriklaste tugipunktile lähemale hiilisid; kõik kuulasid, ainult leningradlane ütles aeg-ajalt vahele:

«Tublid mehed! Just nii oligi vaja teha!»

Nooruke kõhna kondiga ohvitser, kes oli vahekeelemees, tõlkis alati hetkepealt leningradlase vahelehüüde ja siis naeratasid alampolkovnik ja leningradlane vastastikku üle laua ja kõik ohvitserid naeratasid koos nendega.

Ohvitserid istusid ümber pika laua, kümmekond meest, kõigil käed laual nagu koolilastel, ja neil kõigil olid pruunid ja pehmed sõrmed nagu khmeri sõduril.

Moskvalane küsis alampolkovnikult:

«Kas olete saanud haavata?»

Alampolkovnik ütles:

«Olen küll.»

Leningradlane küsis:

«Raskelt?»

Alampolkovnik vaatas otsa kaasohvitseridele ja siis meile, nagu vaeks ta meie kui võõramaalaste diplomaatilise staatuse kraadi, ütles: «Siin on kõik m e h e d» ja nööpis lahti ohvitseripluusi, nii et kuldtäht võbeles ja veikles rohelisel frentširinnal kui nurmenukk aasarohul.

Ohvitseril oli pruun ja õrn ihu. Pikk rohmakate õmblustega haav tuli ülalt alla üle terve vasaku külje. Alampolkovnik naeratas ja nööpis frentši kinni.

Leningradlane tõusis tooli kolinal laua tagant — ta oli

tüse, turd mees, raske hingamisega. Temas oli kõik raske peale siniste silmade, mis vaatasid maailma lihtsameelse rõõmuga ja arvamisega, et kõik asjad maailmas on tõepoolest selged ja lihtsad. Nüüd oli ta selle pilgu ja arvamisega siin, Aasias, kus kõik asjad pealtnäha ongi nii lihtsad ja selged, et võid uskuda end valskusvabas tsoonis olevat.

Leningradlane ütles laodele, kes istusid laua ümber, teetassid ees:

«Siin on m e h e d omavahel.»

Ta nööpis lahti püksirihma ning kiskus higistamisest kortsus heledad püksid allapoole, nõnda et valge ja pehme rasvavoltides alakõht kõigile näha oli. Haava oli õmmeldud hoolikamalt kui alampolkovniku oma, aga haav oli pikk, ja leningradlane seisis minuti, nagu oleks ta üksi kõigi meie kolme lunastaja või nagu oleksid laod tolliohvitserid, kes kontrollivad asja ausust.

«Damansk,»* ütles leningradlane.

Alampolkovnik noogutas.

«Hu-tsjao,» ütles leningradlane ja pilutas silmi nagu hiinlane.

Sõdur kallas kõigile teed ja ma küsisin Laose kangelaselt:

«Kas te tahaksite, et ei tuleks enam kunagi sõdida?»

«Millises sõjas?»

«Üleüldse mis tahes sõjas.»

«Kui ma loen ajalehest, et kusagil käib sõda, lähen ma rahutuks. Mehed ei saa istuda kodus, kui sõditakse.»

«Aga seda te ikka sooviksite, et poleks vaja sõtta minna?»

«Peab olema valvel, relv käeulatuses. Kui tuleb käsk, peame minema. Oma maa eest.»

Ma noogutasin mõistvalt, ja peenetundeline moskvalane pidas tarvilikuks anda laodele lisateavet minu kohta:

«Seltsimees Tuulik töötas pikki aastaid armee ajalehes. Ajakirjanikud pärivad selgeid asju ikka kümme korda üle. See on ajakirjanike komme.»

Ohvitserid vaatasid mulle sõbralikult otsa ja noogutasid.

---

* Damanski saarel Amuuril toimus 1969. aastal Nõukogude—Hiina verine piirikonflikt.

Kell oli kaugelt üle südaöö, meenutab Pablo Neruda oma memuaarides, kui nad istusid Havannas koos Che Guevaraga tolle ministrikabinetis.

Neruda kirjutab nii:

««Sõda . . . sõda . . .» ütles Che äkki.

«Me ei taha sõda, aga kui oled juba kord sõdima hakanud, ei oska enam ilma selleta ka olla. Tahad seda vaid jätkata ja jätkata.»

. . . Ma kuulasin teda sügava hämmeldusega. Minu jaoks on sõda oht, mitte elusiht.»

Lahkumishommikul Ponchentongi lennuväljal tuleb regulaarliinil lendavat Vietnami reaktiivlennukit oodata üle kahe tunni. Kolm valgete pluusidega lapseohtu koolitüdrukut, kirevad lillekimbud süles, jäävad koos tõlkide ja autojuhtidega endise suure rahvusvahelise õhuvaksali tühja ooteruumi, meie kolm võtame istet ülakorrusel «Aerofloti» kohaliku esindaja ametiruumis, kus seinal on Lenini pilt, kuus kulunud tooli ümber punase riidega kaetud laua ning pärani akendest tungib koos ääskuuma õhuga sisse tsikaadide katkematu sirin. Higi voolab kõikidest nahapooridest.

Pigem viisakusest kui huvist veel midagi teada saada — kõik huvimeeled on väsinud, nüristunud — küsin higistavalt, tõmblevate silmalaugudega ukraina verd mehelt:

«Kuidas läheb?»

Muidugi on see küsimus rumal.

Mees ütleb ainult ühe lause:

«Me oleme siit ära saatnud surnuid, haigeid, haavatuid.»

Siis vaatab ta aknast välja, kus tirtsukari tikib automaatrelva tihedusega ning pikk tühi betoonist stardirada lõpeb silmapiiril leekiva, helevalusa taevaga.

Kui me juba õhus oleme, tunnen äkki kõigest senikogetust, kõikidest senise elu hingeseisundeist põhimõtteliselt erinevat, esmakordset, uut: ma tunnen, kuidas ma tahangi maalt taevasse.

Ma tahan ära ja kaugele kõigest, mida nägin. Ma ei taha midagi sellist uuesti näha, kuulda või üle elada. Mul pole mahti selle tunde lahtifilosofeerimiseks reaktiivlennuki müürisevas tõusus, ma näen ainult kõrgete palmide kadumist all ja kulunud hallides riietes, Ho Chi Minhi

näotüübiga meest enda vastas. Tal on sandaalid paljaste jalgade otsas ning vanainimese kortsuline nägu. Ta ürbil on silt — VIP* —, mida mujal olen näinud vaid pikkadest madalatest limusiinidest lennukile astunud lipsukandvate, diplomaadi-väljanägemisega meeste rinnas.

Siis loen ma üle lennukis istuvad Vietnami sõdurid: valikväeosa poisid on sihvakad, tugevad, suurte selgete silmadega, väga puhastes mundrites, uute saabastega.

Sõdureid istub lennukis 43.

Sõdurid lähevad puhkusele, et siis Kampucheasse tagasi tulla. Taeva all ja puhastes riietes on nad vaid tühise ajahetke — kaks lennutundi Hanoini. Mu aju ei kuuletu sedapuhku süümele ja ma korrutan inimeste arvu — 43 — riisi kaaluga — 600 grammi — ning saan kokku 25 kilo ja 800 grammi. Ainult niipalju maksab nende elu vaenlaste silmis. Kui mul on see varjatud tehe peas tehtud, tuleb lennukisaba pagasiruumist üks sõjamees veel — kahe tillukese tärniga leitnant.

Ma liidan 600 grammi juurde ja saan ühtekokku 26 kilo ja 400 grammi riisi.

1981—1984

---

* *Very Important Person* — väga tähtis isik (ingl. k.)

Sisukord

Juhan Smuul — nagu teda tundsin 3
Inimene ja öö 14
Kajutikotkas 24
Thomas Manniga Lüübekis 35
Kohtumisi kuulsate inimestega
Andrei Voznessenskiga Irakli Abašidze kodus 53
Valentin Katajev Jõgeva jaamas 54
Georges Pompidou Chamrousse'is 54
Kaarel Ird eesriide taga 56
Lõunasöök Ivan Papaniniga 57
Federico Fellini Helsingis 58
Vaino Vahinguga Räpina maanteel 59
Diogenes tünnis 60
Vassili Šukšin 61
Albert Schweitzeri pilk 62
Punane *cinzano* 64
Liiva kadunud araabia linnad 65
Tennisemängu õpetamine 67
Nobeli laureaadid 68
Kirimale 70
Pablo Picasso 74
Kõrge taevas 76

Tuulik, Ü.

T93Ü Kõrge taevas. — Tln.: Eesti Raamat, 1985. — 120 lk.

Publitsistikakogumik sisaldab kirjutisi Juhan Smuulist, essee «Thomas Manniga Lüübekis», humoristlik-lüürilise tsükli «Kohtumisi kuulsate inimestega» ning reisikirja «Kõrge taevas», milles autor jutustab Kampuchea rahva tragöödiast Pol Pothi režiimi ajal.

T $\frac{4702700200-195}{901(15)-85}$ TL—1—42—85 84.3E

Юло Туулик. ВЫСОКОЕ НЕБО. Сборник публицистики. На эстонском языке. Художник-оформитель Т. Ару. Таллин, изд-во «Ээсти раамат». Toimetaja M. Kangur. Kunstiline toimetaja M. Raid. Tehniline toimetaja R. Lillema. Korrektorid E. Kõrge ja I. Torm. ИБ № 5517. Laduda antud 06. 02. 85. Trükkida antud 05. 04. 85. MB-03914. Formaat 84×108/32. Trükipaber nr. 1. Kiri: žurnalnaja. Kõrgtrükk. Trükipoognaid 3,75. Tingtrükipoognaid 6,30. Tingvärvitõmmiseid 6,70. Arvestuspoognaid 6,37. Trükiarv 24 000. Tellimus nr. 848. Hind 45 kop. Kirjastus «Eesti Raamat», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Ühiselu», 200109 Tallinn, Pikk 40/42.